

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 95
(19826)
2024 чылдың
декабрь 11
среда

Хүннүң үнери — 08.38
Ажары — 16.32
Хүн дурту — 07.54

Садар өртээ
хостуг

12+

Дайынчыларга муң ажыг чагаа

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Чурукту интернет четкизинден хоолгалаан.

Бок аңгылаар комплекс ажыглалче кирер

Тываның Баштыңы В. Ховалыг Россияның экологтук операторунун
чиңгине директору Д. Буцаев-биле республикада бок болбаазырадыр
системаның эде кылырының дугайында чугаалашкан...

\ 2-ги арында

Эрес-дидим чорук кичээли

Ада-чурт Маадырларының хүнүнде Федералдыг суд приставтарының
Тывада эргелелиниң тускай даалга күүседир салбырының ажилдакчы-
лары "Эрес-дидим чорук кичээлин" эрттирген...

\ 5-ки арында

70 000

тонна коммуналдыг кадыг
бокту аңгылаар комплекс
ажыглалче кирер.

Дайынчыларга муң ажыг чагаа

Тускай шериг операциязының зонасында Тывадан шериглерге чылдың сөөлгү кышкы гуманитарлыг ачы-дуза чылдазы доозулган. Тыва Республиканың Чазаа «Бүгү чүвени Тиилелге дээш!» деп федералдыг төлевилел-биле кампанияны чорудуп турар.

Улусчу фронтунуң регионалдыг күүсекчи комитетиниң дыңнатканы-биле алырга, чыышка регионнуң 18 муниципалдыг тургузуглары, ол ышкаш найысылал Кызыл хоорай киришкен. Бүгү республикада чүс ажыг волонтер төптери чондан болгаш организациялардан посылкаларны хүлээп алган.

Республиканың школары кышкы кампанияга идепкейлиг киришкенер. «Уруглар навигаторлары» төлевилелдиң Тывада регионалдыг координатору Сергей Лопсанның дыңнатканы-биле алырга, 50 муң ажыг өөреникчи аңаа үлүүн кириген. Ниитизи-биле оолдар он муң хире янзы-бүрү барааннарны чыгган, оларның аразында чылыг хептер, хаактаар костюмнар, бензин-биле ажылдаар шимчедикчилер, чылыг үрдүрер херекселдер, он-он саазын хааржактарда хууда арыг-силиг херекселдери, консервалар, эмнер, оңуга ажыглаар лаалар, камгалалдар бар. Чаа чыл бүдүүзүнде уруглар дайынчыларга чаагай күзүшкүннерлиг 1000 ажыг чагааны бижээн.

Бо хүнге чедир республика 2,6 тонна хой, инек болгаш сарлык эддин, 9 мотоциклди, 10 генераторну, 20 кургаг фени, 133 чаштынар четкилерни, ол ышкаш хөй санныг чылыг идик-хепти, барааннарны болгаш фронтуда шериглерге херек янзы-бүрү техника аймаан болгаш дериг-херекселдерни белеткээн.

Декабрь 13-те Кызылдан 20 тонна чүүктүг машина Луганск Улус Республиканың Свердловск хоорайже үнүптер. Гуманитарлыг ачы-дуза чүгүг каян, каяа чеде бээрин дыңнадып, айыттыг хунүнде дайынчылар чедирилге пунктузунга чеде бээрлер деп, Улусчу фронтунуң регионалдыг күүсекчи комитети тайылбырлаан.

/ Бистиң корр.

Чурукту интернеттен алган.

| ПОЛИТИКА |

Владимир Путин-биле кады

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин эртип турар чылдың сөөлгү айында төнүп турар чылдың түңнелдерин үндүрген парлалга конференциязын дорт эфирге эрттерери чаңчыл болган чугула ниитилел-политиктиг болуушкун. Россияның хамаатылары-биле ындыг хевирниң харылзаазы Президентиниң чонга ажык-чарлыг чоруунуң херечизи. 2024 чылдың декабрь 19-та Москваның үези-биле 12.00 шакта Россияның Президентизи дорт эфирже үнер. Чон-биле бо чылгы дорт харылзааны «Чылдың түңнелдери Владимир Путин-биле кады» деп адаан.

Төнүп турар чылдың түңнелдерин Күрүне-ниң Баштыңчызы дорт эфирге үндүрүп, россияжи чоннуң болгаш журналистер-

ниң салган айтырыгларынга харыылаар. Президентиге айтырыглар салыксаан кижилер боттарының айтырыгларын программаның moskva-putin.ru (москва-путин.ру) сайтызын дамчыштыр, 0-40-40 дугаарже чорудупкаш, 8-800-200-40-40 дугаарлыг телефонче долгапкаш, салып болур.

Оон аңгыда, Путинге айтырыгларны тускай мобильдиг капсырылга дамчыштыр хүлээп алыр. Айтырыгларның сөстөрүн болгаш видеоайтырыгларны «ВКонтакте», «Одноклассники» социал четкилер дамчыштыр чорудуп болур.

Айтырыгларны декабрь 8-че дүне «Чылдың түңнел-

дери Владимир Путин-биле кады» колл-төпте хүлээп ап турар. Бо төп Улусчу фронтунуң төп штавында ажылдап турар.

Дорт эфирге Россияның Президентизиниң парлалга конференциязынга киржир федералдыг болгаш регионнарның массалыг информация чепсектериниң, ол ышкаш Россия Федерациясында аккредитациялыг ажылдап турар даштыкы чурттарның журналистери аккредитацияны эртер ужурлуг. Барыын чурттарның элээн каш массалыг информация чепсектериниң журналистери тускай чөпшээрел-биле РФ-тиң Президентизиниң парлалга конференциязын чырыдар.

/ Ш. ЛОПСАН.

Чурукту интернет четкизинден хоолгалаан.

| ЭКОЛОГИЯ |

Бок аңгылаар комплекс ажыглалче кирер

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Россияның экологтук операторунуң чиңгине директору Денис Буцаев-биле ажылчын ужуражылга үезинде республикада бок болбаазырадыр системаны эде кылырынга кол рольдуг улуг хемчээлдиг инвестиция төлевилелин – Тывада бокту аңгылаар полигоннуг комплекс тудуун чугаалашкан.

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурнуң девискээринде чер участогун объектиге дээш аңгылаан. Ажылды Тываның Арга-арыг ажыл-агыйы болгаш бойдус ажыглалының яамызы биле «Вторэкопром» КХН-ниң аразында концессия дугуржулгазы-биле амгы үеде ажылды кадыг бок болбаазырадыр регионалдыг оператор – «ТСП»

КУБ чорудуп турар.

«Бо дээрже Республикага кончуг чугула төлевилел-дир. Регион боктарны болбаазырадыр системаны хөгжүдөр талазы-биле сонугалдыг болганы өөрүнчүг-дүр. Бок аңгылаар комплекстиң тудуунга белеткел – инфраструктураны боттандыраарының орук картазын күүседир идепкейлиг чадазының көргүзүү болур. Төлевилелге улуг саң-хөө салыышкыны негеттинер, ынчангаш РЭО бодунуң ниити чарыгдалдарының 95 чедир хуузуңга субсидия бээринге белен» – деп, РЭО-нуң чиңгине директору Денис Буцаев демдеглээн.

Объектиниң үстүкү өртээ – 3 млрд ажыг рубль. Төлевилелди «Вторэкопром» компания-биле дүүштүрүлгө дугуржулгазынга даянып

боттандыраары көрдүнгөн. Регионнуң чазан Арга-арыг болгаш бойдус яамызы төлээлээр. Комплекс чылда 70 муң тонна кадыг коммуналдыг бокту аңгылаар, 38,5 муң тоннаны чок кылып, 70 муң тонна бокту хөмөр күчү-шыдалдыг. Ооң ажыдыышкыны 2026 чылда планнаттыг.

«Республиканың күженишкүннерин деткип турары дээш Денис Петровиче өөрүп четтирдим. Ол дээрже Президентиниң «Экология» национал төлевилелиниң «Коммуналдыг кадыг бокту ажыглаарының комплекстиг системазы» федералдыг төлевилелиниң шугуму-биле элээн бурунгаарлаашкын болур» – деп, Владислав Ховалыг ужуражылга соонда бодунуң блогунда дыңнаткан. Республика Баштыңының

» Комплекс

чылда 70 муң

тонна кадыг коммунал

дыг бокту аңгылаар, 38,5

муң тоннаны чок кылып,

70 муң тонна бокту хөмөр

күчү-шыдалдыг. Ооң ажы-

дыышкыны 2026 чылда

планнаттыг.

дыңнатканы-биле алырга, төлевилел-смета документациязы амгы үеде экологтук хыналданы эртип турар, ооң соонда ону «Главгосэкспертиза» хынаар.

«Чөптүг түңнелди ап, 2025 чылда-ла субсидияже билдиришкүнни кириер дээш, ведомстволар аразында комплекстиг харылзааны хандырар бис – деп, Владислав Ховалыг түңнээн.

Комплексти чүгле кадыг бок аңгылаарынга эвес, а оон RDF-одаар чүүл бүдүрер кылдыр тургузар. Бо одаар чүүлдү ыяш, кеш, резин, пластик, саазын, картон, каасталгалар болгаш пластик дээн ышкаш өрттенир бокту үрөп, үүрмектээш, бүдүрер. RDF одаар чүүлдү хөмөр орнунга котельнаялар болгаш чылыг электри станциялары ажыглап болур. Компания чылда эвээш дизе, 10,5 муң тонна ол одаар чүүлдү бүдүрерин планнап турар.

/ А. МОНГУШ.

Чаарттынган школа уругларны хүлээп эгелээр

Кызыл хоорайның 4 дугаар
школазы 2025 чылда тургус-
тунгандан бээр 80 чыл-
даан юбилейин, а школаның
оран-савазы туттунгандан бээр
50 чыл болган оюн демдеглээр.

Школаларга капитал-
дыг септелге чорудар
федералдыг програм-
маже Кызылдың 4 дугаар
школазы 2024 чылда кирген.
Апрель 1-ден ноябрь 29-ка
чедир капиталдыг септелгени
ук школага чоруткан. Септелге
үезинде школаның өөреникчи-
лери Кызылдың 2 болгаш 19
дугаар школаларына түр үеде
өөренип турган.

Школаның капиталдыг сеп-
телгеи доозулган, декабрь 10-
да байырлыг ажыдышкыны
болган. Аңаа ТР-ниң Чазааның
Даргазының оралакчызы Ор-
лан Сарыглар, ТР-ниң өөре-
дилге сайыдының хүлээлгезин
күүседип турар Ренат Ооржак
болгаш өскелер-даа аалдап
келген.

ТР-ниң Чазааның Дарга-
зының оралакчызы Орлан
Сарыглар:

– «Школаларның капитал-
дыг септелгеи» федералдыг
программага киришкеш,

бүрүнү-биле чаарттынган
школаларның 46 дугаары бол-
дунар. Чаарттынган оран-сава-
лыг болганыңар дээш байыр
чедирип тур мен, хүндүлүг баш-
кылар болгаш өөреникчилер!
Школаның септелгезинге үлүүн
кириштирген кижилер бүрүзүңе
өөрүп четтиргенивисти иле-
редир-дир бис. Чаарттынган
школа уругларның өөредил-
геже тура-соруунуң үнөр дөзү
болур болзун!

«Тывада 4 каът оран-сава-
лыг чаңгыс школа болгай. Ол
1975 чылда туттунган. Каш
хонук бурунгаар Владислав
Товарищтайович-биле кады
маңаа кээп чордувус. Ол
школаның шупту кабинетте-
рин кезип көргөш, бо школага
өөренип, секциялап чораанын
чугаалады. Шынарлыг ажылы
дээш тудугжу Орлан Бавуу-
евичиге өөредилге яамызының
өмүнээзинден четтиргенивисти
илереттим. Уругларга болгаш
башкыларга ОГЭ, ЕГЭ күрүнө
шылгалдаларында эки демдек-
терни күзеп, тирилгениң тугун
тыпсып тур мен» – деп, өөре-
дилге сайыдының хүлээлгезин

күүседип турар Ренат Ооржак
чугаалады.

Капиталдыг септелге про-
грамманың кирер дээш, дыка
үр үе дургузунда белеткенгенин
4 дугаар школаның директору
Наталья Масленникова чугаа-
лады: «2022 чылда-ла докумен-
тилерни белеткеп эгеледвис.
Ийи чыл дургузунда школавыс
экспертиза эрткен. 2023 чыл-
дың декабрьда школавысты ук
программаже кириер дугайын-
да Москвага атты салган. Ооң
мурнунда школага изиг суг чок
турду, а ам изиг-соок суг бар.
Спортчу залдың бирээзин ор-
тузундан өрээлдээш, хурежи
залды база немей кылгаш, эрт-
кен чылын ажыдыптарывыска,
баштай 3 кижилер хүреш секция-
зынга кээп эгелээн, чоорту бир
неделя болганда, 30 ажыг оол-
дар, уруглар немешкен. ТР-ниң
Чазаанга, ТР-ниң өөредилге
яамызынга, Кызыл хоорай ча-
гыргазына, Кызыл хоорайның
өөредилге талазы-биле депар-
таментизинге болгаш ажылды
хүлээнгеш, эчизинге чедирген
тудугжуларга улуу-биле өөрүп
четтиргенивисти илередип

тур мен. Школавыста 986 уруг
өөренип турар. Сентябрьның
санаашкыннары-биле алырга,
школага 17 башкы херек турган
болза, амгы үеде 12 башкы
чедишпейн турар».

Оюмаа Сат, 4 дугаар школа-
ның химия башкызы:

– «Өөредилге» федералдыг
программаның деткимчези-би-
ле химия кабинети бүрүнү-биле
чаарттынган. Лаборатория
кылырынга херектиг тускай
чаа парталар, шкафтар дээш
дериг-херекселер шупту чаа.
Уруглар-биле ажылдаарына
кончук таарымчалыг байдалдар
тургустунган. Химия кичээлде-
ри ооң мурнундаазындан артык
сонуурганчыг болуру чугаажок.
Улуу-биле четтирдвис.

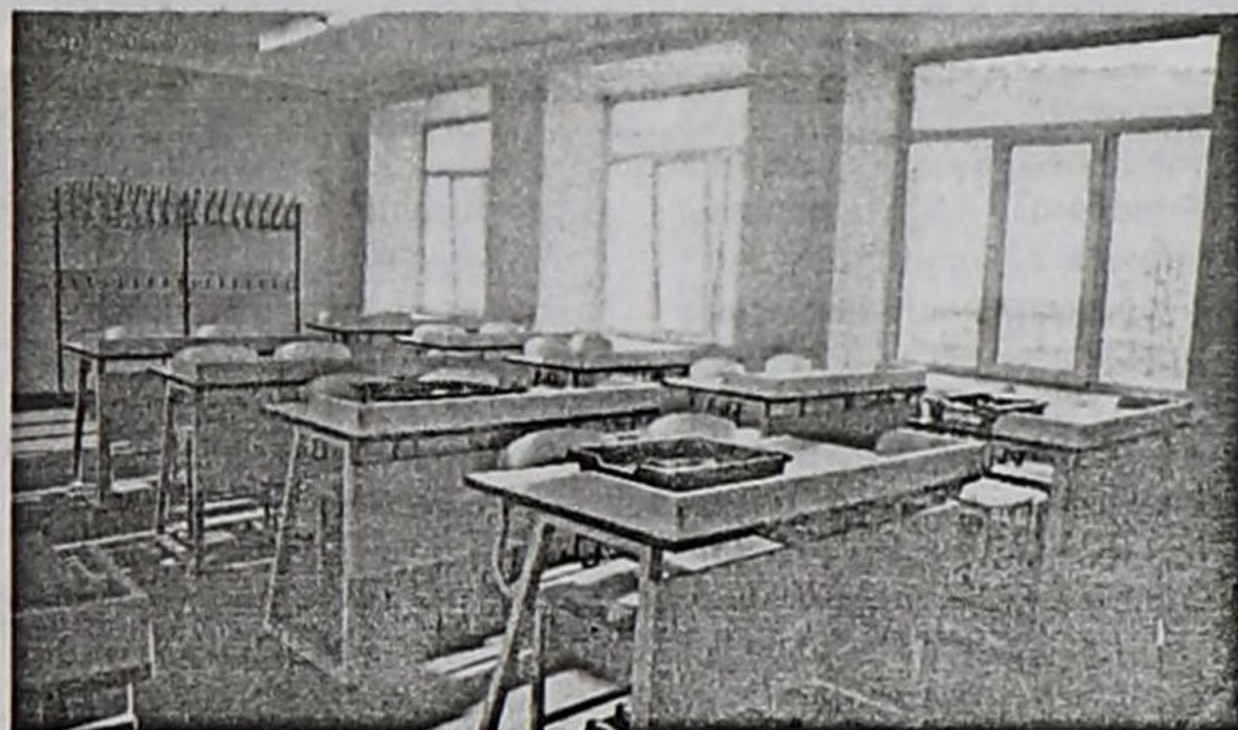
Капиталдыг септелге
үезинде 4 дугаар школаның
өөреникчилерин хүлээп алгаш,
өөредип турган Кызылдың 2
болгаш 19 дугаар школалары-
га өөрүп четтиришкени бижик-
терин Наталья Масленникова
тывыскан.

«2022 чылдан эгелеп бо
школага өөренип эгеледим.
Школавыс дыка чараш, амгы
үениң негелделери-биле
дүүштүр чаарттынган-дыр. Чаа
дериг-херекселдерни көргөш,
магадап турдувус. Мындыг
чараш школага өөренири эпиг-
даа, аяныг-даа болур ужурлуг.
Класста 26 кижилер өөренип турар
бис» – деп, 4 дугаар школаның
9-ку класының өөреникчизи
Анжела Ондар өөрүшкүзүн
илеретти.

Столоваяның чем кылыр
черин улгаттырган. Чемненир
зал амгы үениң дериг-херексе-
ли-биле дериттинген, улуг, дел-
гем залга хары угда 90 кижилер
олурупкаш, чемненип болур.

/ Айдың ОНДАР.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-
тырган чуруктары.

14 амгы үениң культура бажыңнары туттунган

Каа-Хем кожуунуң Бояровка
суурда чаа Культура бажыңы
немешкен. 2021 чылдан тура
Тываның суурларына «Со-
рунза» губернатор төлевиле-
ли-биле 14 объектини туткан.

Төлевилел бичии суур-
ларның культурлуг
инфраструктурасын
чаартырыңче угланган дээрзин
сагындыраал, ында клубтар
ол ажил-чорудулгага таа-
рышпас оран-саваларда турар,
кажан-даа боттарының туду-
глары турбаан. Чаа Культура
бажыңын чаңгыс аай хевирде
туткан – ол дээрже 240 дөр-
белчин метр ниити шөлдүг 120
олуттуг оран-сава-дыр. Тудугну
алды ай хире үеде тудар.

Губернаторнуң эгелээшкени-
ниң негелделери-биле алырга,
эрге-чагырга тус чер чагырга-
зының объектилер тудуунга
чарыгдалдарының чамдызын
эгидер. Ооң-биле чергелештир

чаа объект тудуунга тус черниң
чурттакчылары албан киржир.

Бояровканың Культура
төвүнүң ажылдакчылары
«Культура» национал төле-

вилел-биле 2022 чылда чаа
тудугну тудар мурнунда,
суурнуң спорт залына ажыл-
дап турганнар. Боттарының
оран-сава чогу оларның ажыл-

даар шинээн элээн кызыгаар-
лаан. Владислав Ховалыгның
деткимчезиниң ачызында
суурда амгы үениң албан черин
тутканы тус черниң культура-
зын хөгжүдүп, чаа чадаже үнүп
кээринге чурттакчылар бүзүрөп
турарлар.

Республика Чазааның Дар-
газының оралакчызы Орлан
Сарыглар Тываның Баштыңы-
ның өмүнээзинден өөрүшкүлүг
болушкун-биле бояровкажы-
ларга байыры чедирген. Оон
аңгыда, Тываның Культура
яамызының ТР-ниң Дээди
Хуралының (парламентизиниң)
төлээлери база Каа-Хем ко-
жуунуң удуртулгазы Культура
бажыңының байырлыг ажы-
дышкынынга киришкен.

«Сорунза» губернатор
төлевилели үениң аайы-биле
хөгжүп, неперээнин демдег-
лээри чугула: ооң мурнунда
төлевилел-биле чүгле чаа
культура төптерин тудуп турган

болза, бо чылын «Сорунза»
төлевилел-биле Чеди-Хөл ко-
жуунуң төвү Хову-Аксы суурга
библиотека тудуун бир-ле
дугаар эгелээн. Тус черниң ном
саңы, 1969 чылда туткан тус
черниң Культура бажыңының
бичии өрээлинде. Ол үргүлчү
көжүп-ле турар.

Библиотека албан чериниң
коллективи 2022 чылда алган
грантызы-биле амгы үениң
дериг-херекселдерин, номнар
фондузун чаартып, модель-
диг библиотека кылдыр эде
чаарттынган. Губернаторнуң
төлевилелиниң ачызында чыл
төнчүзүндө ол амгы үениң
чараш библиотеканын алыр. Бо
хүнде ында тудуг ажылдары
дооступ турар.

Келир чылын «Сорунза»
губернатор төлевилелиниң
күүселдези уламчылаар.

/ Бистиң корр.

ДЕКАБРЬ 12 — РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ХҮНУ

Аяс Санчат: «Россияның Конституциязы амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар»

Россия Федерациязының Конституциязының хүнү уткуштур Тыва Республика-ның Дээди Хуралының (парламентизиниң) Айыыл чок чорук болгаш корум-чурум талазы-биле хараазының (комитединиң) даргазы, тускай шериг операциязының киржикчизи Аяс Санчатка Үндезин хоойлу дугайында айтырыгларны салдывыс.

— РФ-тиң Үндезин хоойлузунуң дугайында номчукчуларга таныштырып көрүңерем, Аяс Сергеевич.

— 1993 чылдың декабрь айда бүгү чоннуң референдумунга хүлээп алганы Россия Федерациязының Конституциязы бистиң эргелеривисти болгаш хостуг чоруувусту камгалаарының талазы-биле чугула магадылал болур. Ынчангаш бүгү-ле ажил-хектеривисти оң-биле доктаамал шүүштүрүп чурттап чоруур бис.

2020 чылда Россияның Үндезин хоойлузунче элээн өскерилгелерни киригден. Ону кылырын чыл санында өскерлип турар амыдыралы-выс негеп келген. Өскерилгелер күрүне амыдыралының янзы-бүрү талааларына, оң келир үезинге болгаш тодаргай кижилер бүрүзүнге хамааржып турган. Бо конститушчу ажилды кылып чорутканының чылдагааны — чурт келир үеде бүзүрелдиг бурунгаарлаары-биле сөөлгү чээрби чылда чедип алдынган политиктиг болгаш социал-экономиктиг эки түңнелдерни Үндезин хоойлуга быжыглаары болган.

— Чурттуң Конституциязының онзагай талазы чүдөл?

— Үжен бир чыл бурунгаар хүлээп алганывыс Конституция бодунуң онза чугулазын болгаш хөй талаалыын күрүне амыдыралында көргүстү. Оң нормалары үени-биле дүгжүп турар болгаш, адырлар аайы-биле хоойлужулган өскертир, чугула социал болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр, бодунуң бот-догуннаан чоруун камгалаар болгаш делегейде улуг күрүне болуп артар аргаларны берип турар. Чуртувус чоннары Конституцияның тодаратканы кол принциптер болгаш үнелиг чүүлдер долгандыр эптиг-демниг сырый каттышкан. Ол дээрге бистиң күрүневистиң төөгүлүг чедишкени, оң чылдан чылче сайзыралының үндезини болур.

— Россияда хөй нация чоннарның онзагай бүдүштүг культуразын

Конституция камгалап турар. Бо талазы-биле бодалыңар кандыгыл?

— Ийе, россияжи Үндезин хоойлуда ындыг эки чүүлдер бар. Ынчап кээрге бурунгу тыва культуравысты, чарашдылывысты демниг камгалап, ону улам сайзырадып, келир салгалга арттыраары — боттарывыстан хамааржыр. Тыва Россияның составына эки тура-биле каттыжып киргенинден бээр 80 чыл оюн бо чылын демдеглээн. Ол база онза төөгүлүг болушкун болган. Чоннуң ынчангы төөгүлүг шиитпир Тываның материалдыг болгаш угаан-бодал хөгжүлдизинче улуг орукту ажыткан. Эрткен сезен чыл дургузунда республикага мурнунда туруп көрбээн социал-экономиктиг болгаш культурлуг чаартылгалар болган.

Амгы-даа, совет үеде-даа күштүг турган конституцияларның нормаларын тыва чон амыдыралында чөптүг ажыглаан, ажыглап чоруур-даа ышкакыл.

— Тыва Республика улуг Россияның составында эки сайзырап чоруур деп бодалга каттыжар силер бе?

— Хөгжүлдениң бары чигзиниг чок. Чурттакчыларның хей-аъдын чылдан чылче сайзырал, депшилге көдүрүп турар. Бис, шынап-ла, Тываның бүгү талаалыг чедишкениннең чоргаарланып чоруур бис.

Сөөлгү чылдарда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг идигни тускай программа берген. Ону Россияның Президентизин Владимир Путинниң саналы-биле бо чайын 2030 чылга чедир узаткан.

Чыл санында экономикаже инвестиция көвүдөп, хөй санныг социал болгаш инфраструктурлуг телевилелдер боттанып турар. Үлетпүр, көдээ ажил-агый, өөредил-

ге, кадык камгалал болгаш культура адырларында, тудуг болгаш орук комплекстеринде эки көргүзүглер сөөлгү чылдарда хөйү-биле чедип алдынган.

Федералдыг программалар болгаш губернатор телевилелдери чылдан чылче үре-түңнелдиг боттанмышаан. Бо бүгү чедишкенин Тывага эки келир үени оштап турар. Регионнарның-даа, чурттуң-даа хөгжүлдизин Россияның Конституциязы ыяк магадылап турар деп чүвени маңаа чугаалавас аргажок.

— Россия бодунуң девискээриниң бүдүн турарын болгаш ону үреп болбазын хандырып турар деп Конституцияда бижээн. Силер, тускай шериг операциязының киржикчизи кижилер, аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Боттарының чоннарының 2022 чылдың сентябрьда эрткен референдумнарының түңнелдери-биле Донецк биле Луганск улус республикалар, Запорожье биле Херсон областар эки тура-биле Россияның составынче каттыжып кирген. Ынчап кээрге Россия бодунуң чаа девискээрлерин Конституция нормалары ёзугаар камгалаар апаар. Тускай шериг операциязының кол сорулгазы — Донбасс болгаш чаа областарда чурттап чоруур сая-сая чуртташтарывысты украин геноцидтен камгалаары апарган.

ТШО-да чаңгыс чер чурттугларывыс киржип турар. Ол дээрге маадыр кижилер-дир. Ада-чурт камгалакчыларының тураскаалы ханы хүндүлээрин, шын төөгүнү камгалап-кадагалаарын база чурттуң Конституциясында көргөн.

Операцияда киржип турар шериг кезектеринге гуманитарлыг ачы-дуза чедирилге-

зи республикада боттанып турар. ТШО киржикчилеринге, оларның өг-бүлезиниң кижигүннеринге элээн чиигелделерни болгаш социал деткимчелерни регионалдыг хоойлужулгаже Дээди Хурал киригден.

— Чиигелделерни болгаш социал деткимче хевирлерин тодаргай адап болур силер бе?

— Чижээ, ТШО киржикчилериниң 150 аът чедир күштүг автомашиналарын транспорт үндүрүүндөн хостаан. Хуу бажың-балгат тудуп алып сорулгалыг чер чок киржикчилерге чер участогун чурттап турар черинден бээрин хоойлуда көргөн. Дайындан келген улус мурнунда ажилдап чораан албан-дужаалына катап ажилдаар эргелиг болу берген. Тускай шериг операцияга киржип тургаш, амы-тынын маадырлыгы-биле берген улустуң өскүс-чавыс арткан ажы-төлүнге чуртталга бажыңнарын мурнады бээр болу берген. Бо дузаны акша-биле база ап болур. Мындыг хевирлиг өске-даа чиигелделер болгаш социал деткимчелер республикада бар.

— Россияның чаа регионнарын деткиир улуг ажилда республика база киржип турар болгай...

— Луганск Улус Республикада кожуун төвү Свердловск сөөлгү ийи чылда Тываның төрөл хоорайы болу берген. Ук төптүң чамдык социал объектилерин республика бодунуң күзели-биле септеп-селээш, хүлээткен.

Делегейде дүшкүрлүг байдал хевээр артпышаан. Ону кадыкшыдар дээш, Россияның хүн бүрүде кылып чорудуп турар мога-шылаг чок ажилын АКШ-ка төөреткен чамдык барыын чурттар хүлээп көрбейн, харын-даа нарыыдадып турар. Ынчалза-даа чуртувустуң тайбың

» 2020 чылда
Россияның

Үндезин хоойлузунче

элээн өскерилгелерни

киригден. Ону кылырын

чыл санында өскерлип

турар амыдыралывыс

негеп келген.

дээш кызымак ажылы кошкавайн турары биске билдингир. Оларның бир херечизи — Донбасс биле чаа ийи областы бүгү талаалыг деткип чоруурувус болур. Тыва база улуг үүле-херектин кыйында турбайн, өске-даа регионнар-биле деңге ажилдап турар.

— Россияның Конституциязының хүнүнүң бүдүүзүнде чаңгыс чер чурттугларыңарга чүнү күзээр силер, Аяс Сергеевич?

— Чаңгыс эвизис, хүн бүрүде бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-выс болгаш конститушчу нормаларга хүндүткеливис чуртувустуң моон-даа соңгааргы хөгжүлдизиниң дөзү болур. Россияның Конституциязының хүнү-биле бүгүдеге байыр чедирип тур мен! Сеткилим ханызындан силерге, чаңгыс чер чурттугларымга, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, менди-чаагай чорукту, даартагы хүнге бүзүрелди болгаш Ада-чуртувус дээш чаа-чаа чедишкенин күзедим!

/ С. ЛОПСАН чугаалашкан.
Чуруктарны интернет четкизинден хоолгалаан.

Маадырларга мөгейиг

Россияда Ада-чурт Маадырларының хүнүн 2007 чылдан эгелеп декабрь 9-та демдег-леп эгелээн. Төрээн чуртун-га кызыгаар чок бердинген, бодунуң ажил-херектери, эрес-дидим чоруктары-биле амы-тынын харам чокка берип бадыткаан Маадырларның чырык адын мөңгежидип демдеглээр чаагай чаңчыл салгалдан салгалче уламчылаар.

Декабрь 9-та Кызыл-дың Тиилелге шөлү-ге Ада-чурт Маадырларының хүнү болгаш декабрь 3-те демдег-леп турарывыс Билдинмес сол-даттың хүнүнге тураскаат-

кан митинг болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Чазак Дарга-зының ТШО айтырыглары-ның талазы-биле тускай орадакчызы Тимур Кууларга баштаткан чазак кежигүнне-ри, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат-тары, күштүг структуралар органның, хөй-ниити организацияларының төлээ-лери болгаш өскелер-даа киришкен.

Тиилелге шөлүнге бол-ган хемчег кажыыдалдың минутазындан эгелээн. Ооң соонда чаңчыл ёзуугаар Бил-динмес солдаттың тураскаа-лынга чечек салыр ёзуул болган. Амгы тускай шериг операциязы чоруп турар үеде, эрес-дидим маадыр-

ларны адап, сактып демдег-лээри улуг ужур-уткалыг. Бистиң үениң Маадырлары-ның аттарын болгаш олар-ның маадырлыг чоруктарын бүдүн чурт билир.

Ада-чурттуң Маадыр-ларының хүнү Россия-ның төөгүзү-биле быжыг доңнаттыг. Тывада шупту 15 дайынчы Ада-чурт-туң Маадырлары кылдыр санадып турар. Оларның он бири – Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери. Күрүнениң мурнунга ачы-ха-выязы дээш Сергей Шойгу 1999 чылда Россияның Маадыры атты алган. Россия Федерациязының Маадыры атты 2022 чылда сержант (60 хүнде лейтенант) Мерген Доңгакка, 2024 чылда улуг лейтенант Чалым Чүлдүм-оолга болгаш биче сержант Буян Кууларга тывыскаан.

Чурттуң тайбың-чаагай амыдыралы дээш бажын салган Маадырларга, олар-ның ажил-херээн уламчы-лаан амгы үениң эрес-дидим дайынчыларынга, оларның аразындан кызыл тын-биле холбашкан Маадыр деп бедик атты эдилээннерге Ада-чурт Маадырларының хүнүнге тураскааткан митин-гиниң киржикчилери чавыс мөгейип, улуг хүндүткелди илереткеннер.

/ Карина МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТИҢ
тырттырган чоруктары.

Эрес-дидим чорук кичээли

Россияда чылдың-на декабрь 9-та Ада-чурт Маадырларының хүнүн демдег-леп турар. Ону «Дайынчы алдар хүн-нериниң болгаш Россияның тураскаалдыг хүннериниң ду-гайында» Федералдыг хоойлунуң 1-1 чүүлүнче өскерилге кириериниң дугайында» 2007 чылдың февраль 28-те 22 ду-гаарлыг Россияның Федералдыг хоойлузун хүлээп алган.

Байырлалдың төөгүзү 18 чүс чылда-ла эгезин алган. Ону Екатерина II үезинде болган шылга-раңгай болуушкуннарга тураскааткан — 1769 чылда ол Ыдыктыг Георгий Тиилек-чиниң орденин үндөзүлээн. Ооң-биле тулчуушкуннарга эрес-дидимин көргүскен дайынчыларны шаңнап турган.

Декабрь 9-та, Ада-чурт Маадырларының хүнүнде, Федералдыг суд приставта-рының Тывада эргелелиниң тускай даалга күүседир сал-бырының ажилдакчылары Солаңгы Саая, Айдың Куулар болгаш Эртине Сарыглар Кызылдың 17 дугаар школа-зының эге класс өөреникчи-леринге “Эрес-дидим чорук кичээлин” эрттирген. Аңаа суд приставтары “Ногаан берет” деп темага солун та-ныштырылганы чоруткан.

Кичээл үезинде өөреник-

чилер суд приставтары деп кымнарыл, кандыг ажил чору-дуп турар улус чүвөл дээрзин

билип алганнар. Оон аңгыда, “Ногаан берет” деп чүл, ону кандыг чедишкуннерлиг улус кедер чүвөл дээрзин суд при-ставтары уругларга тодаргай тайылбырлап бергеннер.

Кичээлдин төнчүзүнде суд приставтары школачыларга боттарының кылып чорудуп турар ажил-агыйынга кандыг

бергедээшкуннер таваржып кээриниң дугайында болгаш кеткен хевин, ок-чепсээн көргүзүп, ону кандыг үеде ажыглаарын, аргалыг-ла бол-за, ок-чепсекти ажыглаар үе турбас болза эки деп демдег-лээннер.

“Өөреникчилер кичээл үезинде дыка улуг сонугал-дыг болгаш кончуг кичээнгей-лиг болдулар. Шак мындыг эрес-дидим чоруктуң кичээл-

дерин удаа-дараа эрттирери чугула. Чүге дээрге күрүнэзи, чону дээш ажилдап чоруур улустуң күш-ажылын үнелеп билир салгалды кижизиде-ринге дыка дузалыг” — деп, Айдың Куулар чугаалаан.

/ Бистиң көрр.
Федералдыг суд пристав-тарының Тывада эргеле-линиң парлагга албанының чуруу.

Грант деткимчезин алыр конкурстарга киржиң болур

Тывада бодун ажил-биле хандырткан 18-тен 35 хар чедир аныяктарның бизнес болгаш социал бот-идея-кейлер төлевилелдеринге грант алыкчыларының регионалдыг конкурстарына киржирин чөпшээрэн. ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле яамының саналдааны-биле республиканың Чазза конкурстун негелделерин өскерттип, оларның санынче профессионал орулгазынга үндүрүг төлекчилерин киржикчилер санынче албан-биле кириген.

Грантыже чагыг кириген кижилер конкурс шилил-дезинге тирилген соонда, хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткедир хүлээлгелиг. Хуу сайгарлыкчы апаарга, үндүрүглер көвүдөп, отчеттар дужаап, ажил-чорудулгазы кызыгаарлаттына бээринден, аныяктарның хөй кезинге ол негелде таарышпайн турарын арга-дуржулга көргүскен. А аныяктар, ылаңгыя бодунуң бизнес идеязын боттандырып турар улус (стартпер), кандыг-даа удуртукчу, офис база отчеттаашкын чокка (фрилансерство) ажилдаксаары билдинген.

«Аныяктарның бизнес-төлевилели» регионалдыг конкурс дугайында дүрүмче кириген эдилгелер ажил-би-

ле хандырткан аныяктарга боттарының эрге-байдалын өскертпейн, хуу сайгарлыкчылар ышкаш, саң-хөө деткимчезин алырын чөпшээрэн. Ол чурум бизнес-төлевилелдерге, ол ышкаш социал айтырыглар-биле ажилдаар төлевилелдерге хамааржыр. Оларның авторлары шилилгени эрте берзе, 100 муңдан 300 муң рубль чедир грантыларны ап болурун сагындыраал.

Оон аңгыда, ол конкурска киржир дизе, билдиришкенин база чогуур документилен кириерин бөдүүнчүткен. Ам аңаа киржирде, «Россияның аныяктары» күрүмениң информастыг системасына бүрүткедири база бодунуң төлевилелдерин ооң шөлүнге салыры албан эвес апарган. Киржикчилерниң чугаа-зы-биле алырга, хөй санныг техниктиг частырыглар база сайтыда үрелишкенин уржуундан, ол бо-ла кылдын-майн баар. Бөгүн «Аныяктарның бизнес-төлевилелдери» конкурстун грантызынче кордакчылар Тываның Аныяктар херектериниң талазы-биле яамыже боттарының чагыын кириптери-ле чедер.

Конкурстун негелделеринде өскерттигелер аңаа киржир күзелдиг улустун санын көвүдөдир чадавас деп яамы санап турар. 2021 – 2023 чылдарда 300 ажыг

аныяктар аңаа киришкен, а 45 төлевилел ниитизи-биле 7 сая рубль түңнүг деткимчени алган. 2024 чылда конкурстун грант фондузу 2,5 сая рубль болган, ооң 1,4 саязын бизнес-төлевилелдерге, 1,1 саязын – социал бот-идея-кейлерге угландыраар.

«Аныяктарның бизнес-төлевилели-2024» республика конкурсузунуң түңнелдери

1. Дивии Шончалай Шолбановна, «Тафтинг» төлевилел (50000 рубль).
2. Аюшеева Сарюна Афанасьевна, «Уругларга тыва дылын сайзырадыр парлагга продукциязы» төлевилел (170000 рубль).
3. Хунан-Кара Йомужап Айдынович, «Репетитор төвү» төлевилел (50000 рубль).
4. Сат Алдынай Эрес-оол-овна, «Фотобудка» төлевилел (230000 рубль).
5. Монгуш Сугар-Сурэн Мergenовна, «Уруглар академиязы» сайзырал төвү» төлевилел (150 000 рубль).
6. Ооржак Азиат Александрович, «Детейлинг төп» төлевилел (260 000 рубль).
7. Кырлыг-Кара Алина Маадыровна, «Хой кыргыыр көжүп чорур пункт» төлевилел (200 000 рубль).
8. Донгак Байыр-Белек Буянович, «Демир каңнаар уран

чүүл» мастерская» төлевилел (140 000 рубль).

9. Монгуш Евгения Аяс-овна, «Чымчак эт-септи арыглап-аштаары, клининг» төлевилел (150 000 рубль).

«Социал төлевилел-2024» республика конкурсузунуң түңнелдери

1. Чүлдүм Инга Борисовна, «Чоргаарланыр бис, чаңгыс чер чурттуглар» хамааты-патриотчу кижизидилге програм-мазы» төлевилел (300 000 рубль).
2. Монгуш Ника Валерьевна, «Чалгыннар» агаар гимнастиказының клубу» төлевилел (200 000 рубль).
3. Монгуш Аялга Буяновна,

«Авазының аас-кежи» психологтук кабинет» төлевилел (100 000 рубль).

4. Сегбе Тайгана Аяс-овна, «Аас-кежиктиг өг-бүлө» ажы-төл азырап алган өг-бүлелер клубу» төлевилел (100 000 рубль).

5. Монгуш Алдынай Мergenовна, «Национал тыва хеп лабораториязы» төлевилел (200 000 рубль).

6. Оюн Даржаанна Даржа-евна, «Креативтиг индустрия медиашколазы» төлевилел (150 000 рубль).

7. Хертек Ангелина Адыгжы-евна, «К-POP cover dance» фести-валь» төлевилел (50 000 рубль).

/ ТР-ниң Чаззааның парлагга албаны.

Кызылдың Епархиязы найысылалдың чагыргазы-биле «Буянный өг» деп төлевилелди боттандырып турар. Ооң кол сорулгазы – тодаргай чурттап турар чери чок кижилерни база өске-даа дуза хереглээннерни ашкарып-чемгерер болгаш дуза чедирер ажилды организаастаары.

Идик-хеп аймаа чыып салган хөй санныг баартактар улуг эвес

садыг сагындыраар, ынчал-за-даа оларда өртектер бижиттинмээн болгаш

садыгжы чок. Бо болза Воскресенскиниң кафедралдыг соборунда социал склад-тыр. Ында чыдар идик-хепти дуза хереглээннерге тодаргай доктааттыг хунде халас үлөп турар. Шак ындыг ачы-дуза чедиреринче угланган социал уjur-дузалыг

Буянный өг

төлевилелдерни Кызылдың Епархиязы чаңгыс эвес удаа боттандырып турар.

«Неделяда ийи катап эки турачылар-биле кады хоорайның төп кезээнге дуза хереглөп турар кижилерни чемгерип турар бис. Соок үеде олар бут кырынга олуруп алгаш, дискетериниң кырынга чемни салып алгаш, эпчок байдалга чемненип турар. Ынчангаш шак ындыг дуза хереглээн кижилерге халас чемненип ап болур черни кылып бээрин шиитпирледивис. Кандыг-даа кижилерге байдалга таваржы берип болур. Ынчангаш дуза кадарынга белең бис. Ол бодалывысты боттандыраарына найысылалдың чагыргазы дуза кадарынга чөпшээржи, хоорайның төп кезээнде, Рабочая кудумчузунда девискээрни аңгылап берди. Белеткел ажилдарын чорудуп эгеледивис» – деп, Кызылдың Епархиязының килдис удуртукчузу Дмитрий Шишкин дыңнаткан.

Амгы үеде Кызылдың Епархиязы чурттаар чери чок 50 хире кижини неделяда ийи катап төп рынок чанында чемгерип турар «Буянный өгнү» келир чылын ажыдары планда көрдүнген.

ырак эвесте девискээр-ге турар «Буянный өг» чүгле чынныр, чемненир эвес, а психолог, социал ажилдакчы дээн ышкаш өске специалистер база ажилдаары планда көрдүнген.

«Мындыг байдалга канчап чедип келгенин тодарадып, чугаалажыр бис. Ажылга тургустунуп алырынга база янзы-бүрү аарыг хамаарылгалардан адырлып алырынга база дузалажырынга белең бис. Бо хунде черни дескилээр ажилдар чоруп турар. Өг иштинге чылыг шала турар» – деп, Кызылдың Епархиязының килдис удуртукчузу Дмитрий Шишкин дыңнаткан.

Амгы үеде Кызылдың Епархиязы чурттаар чери чок 50 хире кижини неделяда ийи катап төп рынок чанында чемгерип турар «Буянный өгнү» келир чылын ажыдары планда көрдүнген.

/ Бистиң корр.
Чурукту интернет четки-
зинден хоолгалаан.

Этнотуризмни хөгжүдөр

Декабрь 10-да Кызылдың “Сылдысчыгаш” салым-чаянныг уруглар төвүнге ТР-ниң Өөредилге яамызы “Тыва Республикага эртем-популярлыг туризмниң моон соңгаар сайзыралы” деп темага семинарны организаптап эрттирген. Аңаа Москва, Екатеринбург хоорайлардан эксперттер, Тываның Туризм агентилелиниң, “Убса-Нур ыйгылаажы” күрүнениң бойдус биосфералыг заповеднигиниң удуртукчулары, төлээлери, эртемденер, турисчи операторлар, башкылар болгаш студентилер киришкен.

Болган семинарның киржикчилери культура, бойдус болгаш эртемге сонугалдыг туристерни хаара тудары-биле амгы үеде чоруттунуп турар ажилдарның чедишкенин дуржулгаларын чугаалашышаан, чаа үзел-бодалдарны сайгарып, ону регионга кандыг арга-биле боттандыралын чугаалашкан.

Москвадан социологтур эртемнер доктору, РЭА-да Федералдыг социология талазы-биле эртем-шинчилел төвүнүн база Демографтыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажилдакчысы Виктория Леденёва биле Екатеринбургтан педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, РФ-тиң Экономикаг хөгжүлдө яамызының “Туризм болгаш аңаа эдеринчи ачы-дуза чедирилге” талазы-биле ТК-401-ниң кижигүнү, турисчи ачы-дуза чедирилгенин талазы-биле сертификация эксперти, “Эксперт” КХН-ниң директору Людмила Сафонова семинарга спикер кылдыр чаладып келгеш, өске регионнарның дуржулгасын үлегерлээн солун өөредилгиг чүүлдерни таныштырганнар.

— Шагда-ла Тывага ке-

ликсеп турган күзелм бөгүн боттанды. Хар-чаастыг, бүргег, малгаштыг Москвадан хүннеп турар аяс дээрлиг Тывага чедип кээрге, дораан сагыш-сеткил өөрүшкү-биле долуп кээр-дир. Чалааныңар дээш четтирдим! Бөгүн болуп турар семинарның темазына хамаарыштыр колдуунда өске регионнарда ол талазы-биле айтырыг канчаар сайзырап турарын кысказы-биле деңнеп чугаалаксадым.

Регион бүрүзү бодунуң күчү-шыдалының аайы-биле туризмниң аңгы-аңгы хевирлерин сайзырадып турар. Сөөлгү үеде регионнар бодунуң брендинин чогааткаш, тоол маадырларының картазын безин тургузуп турар. Ол чүүл дыка нептерегей болгаш модада апарган-дыр. Боттарының регионунуң тоолчургу маадырынга тураскаадып, аңаа үндезилээн маршрутту туристерге бараалгадып турар. Чижээ, чоокта чаа бодум Владимир облазының Гороховец хоорайына чордум. Горох хаанның кокпазы деп турисчи кокпаны олар тургускан болду. Ол хоорайның музейинде Горох хаанны көөр дээривиске, барган хүнүвүсте музей хаагыг болду. Ол база дыка сонуганчыг ыш-кажыл. Чамдык черлерде Соок-Ирейниң, өскезінде Харжыгаштың дээш өске-даа. Ынчангаш Тывада база бир-ле кайгамчык чараш тоол маадыры бар деп бодаар мен. Чүгле тоол эвес, өске-даа маадырларга тураскаадып кылып ап болур ыш-кажыл.

Этнотуризм дээр-ге туризмниң база бир тускайлаң солун хевир болуп турар. Бодунуң чонунуң культуразын, өзү-чаңчыларын, амыдырал-чуртталгазының онзагайын, национал аъш-чеминден эгелээш, ол бүгүнү туристерге шын бараалгадыры болганда, тус черниң

чурттакчылары-биле сырый харылзаалыг ажилдаары чугула. Туристерни хаара тудары дээр-ге, регионнуң чүгле культуразының сайзыралына хамаарышкан эвес, экономиказының сайзыралына улуг рольдуг дээрзин билзе чогуур — деп, Виктория Леденёва демдеглээн.

Семинарның киржикчилери колдуунда Тывага этнотуризмниң инфраструктуразын сайзырадырының аргаларын, аныяк эртемденнерниң студентилер-биле эртем-шинчилел ажилдары чорудуп турар шөлдеринче этнографтыг угланышкынныг турисчи кокпаларны тургузуп болурун сайгарып чугаалашкан.

“Бүгү делегей туризм талазы-биле шагда-ла ажилдап, сайзырай берген болуп турар. Бистиң республика-выста бөгүн ол талазы-биле оожум-даа болза, шимчеп бар чыдар деп көрүп тур мен. Өске регионнарда деңнээрге, бис бодувустуң бойдузувус-биле, шаг-төөгүден сагып чоруур көшкүн амыдыралы-выс-биле, национал езу-чаңчыларывыс-биле бай бис. Ону чүгле өске чоннарга шын көргүзүп тургаш, акшаларны ажилдап болур аргалыг бис.

Бистиң албан чери Моол күрүне-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар бис. Мээң көргеним, ында туристерни хаара тударда, хөй нарын чүү-даа чогаатпайн турар. Ырактан келген аян-чорукчу кижиге херек чугула чүүлдерни белеткеп каан боор. Эң-не бөдүүнү-биле ажилдап турар. Ол-ла өөнде, ол-ла көшкүн амыдыралын келген улуска сонугадып, инек, өшкүзүн сагдырып, аът-хөлүн мундуруп, ак чемни канчаар кылырын көргүскеш, оон эвээш эвес акшаны ажилдап ап турар. Бо талазы-биле бисте ажил арай-ла чедир сайзыравайн турар. Моолда

малчын бүрүзү бо талазы-биле ажилдап турар дизе, хөөредиг болбас. Чүге дизе кандыг-даа өгге кире бээр-ге, аян-чорукчулар хүлээп өөрөнгени кончуг боор чорду. Бэзин-даа сагдыргаш, акша төледип алып. Оон ол хымызын боттарына-ла садыптар. Оларның өртектери аар эвес, ол эптиг чорду.

Туризмни сайзырадып тургаш, өске чонга чер-чуртвусту хөлүн эрттир саза бастырбас болзувуса эки. Ылаңгыя ыдыктыг черлерге улус эдертип чорааш, арыг-силигни, бойдуска хумагалыг болурун негээр уjurлуг. Кожавыс Даг-Алтайының байдалын көрүнер даан. Туристер ол кайгамчык тайга-тандыларда өзүп турар эм ойттарын эвээжедир чыып апарган, чамдык ыдыктыг черлерин хирлендирип турар. Чүү-даа чүве өйлүг болур уjurлуг — деп, “Убса-Нур ыйгылаажы” күрүнениң бойдус биосфералыг заповеднигиниң директору Диинмей Балбан-оол чугаалады.

Федералдыг эксперттер аныяк эртемденнер болгаш

эртем-популярлыг турисчи кокпаларны ажилдап кылып турар тус черниң улузу-биле аңгы ужуражылганы кылгаш, ажилды канчаар эгелеп алырының дугайында, таваржып болур нарын байдалдарны канчаар иитпирлээриниң аргаларын айтып берип, консультацияларны чоруткан.

Чурттуң Президентизи Владимир Путинниң 2022 чылда чарлааны Россияга эртем-тайылбырлыг туризмни сайзырадыр дугайында эгелекчи саналы эртем болгаш технологияларның 10 чылының бир кол угланышкыны дээрзин сагындыраал. Тывада ол талазы-биле боттандылар хемчеглерин чижек-планын тургускан. Оң иштинде эртем-популярлыг туризм талазы-биле 24 объектини даңзыже кириген. Ол угланышкын-биле ТР-ниң Өөредилге яамызы көрдүнген план өзугаар ажилды чорудуп эгелээн. Шак-ла ыңдыг семинарны сентябрь төнчүзүнде база эрттиргенин сагындыраал.

/ Карина МОНГУШ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

/ Ольга Монгуш, ТР-ниң Өөредилге яамызында эртем килдизиниң даргазы.

/ Виктория Леденёва, Москвадан келген социологтур эртемнер доктору, РЭА-да Федералдыг социология талазы-биле эртем-шинчилел төвүнүн база Демографтыг шинчилелдер институтунун кол эртем ажилдакчысы.

Тыва чоннуң сагыш-сеткилинге чоок

Тыва чаштарга бичиизинден тура орус дыл-биле чергелештир төрзэн тыва дылын өөренип, аңаа арыг, илдик чокка хостуг чугаалаарына улуг идигни ада-иелер, долгандыр турар ниитилел, төрзэн дылын хүндүлөп, ооң келир үези дээш сагыш аарып чоруур бүгү хамаарылгалыг улус бээр ужурлуг. Амгы үеде бичии уругларның угаан-сарылы бичиизинден тура хевирлеп, төрзэн чуртунга ынак болур, төрөл чонун хүндүлээр, тыва дылынга хумагалыг болур чижектиг патриотчу кижизидилгени чорударына хөй-ле чидиг айтырыглар тургустунуп турар. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге бичии-даа болза, өмөк-дузаны көргүзөр боор дээн изиг күзели каттышкан аныяк эртем ажилдакчылары орус дылда мультфильмнерни тыва дылче очулдуруп, тыва чаштарывыска көргүзөр улуг сорулганы боттарына салганнар. Солунувустуң бо үндүрүлгезинге ТГШИ-ниң аныяк эртем ажилдакчылары Артыш Монгуш база Начын Монгуш-биле солун чугааны кылдывыс.

— **Чаа тургускан төвүңер дугайында номчукчуларга таныштырып көрүңерме.**

— Бистиң бо организациявыс 2021 чылда тургустунган. Ону автономнуг коммерциялыг звес “Номад” гуманитарлыг шинчилелдер төвү деп адап алган бис. Төптү ТГШИ-ниң сөстүктөр секторунуң кол специализи Начын Монгуш, этнография секторунуң кол специализи Артыш Монгуш болгаш ооң мурнунда бистиң институтка ажилдап турган, амгы үеде ажил-амыдыралының аайы-биле өске-өске албан черлеринде ажилдап чоруур эштеривис Каң-Демир Ооржак, Аңчы Хомушку, Буян Адыгбай, Саян Саая тургусканнар. Кандыг сорулгалыг тургусканын кысказы-биле чугаалаар болза, ТГШИ-де ажилдап турар аныяк эртем ажилдакчылары боттарывыс Тываның келир үези, культуразы, дылы, төөгүзү дээн чижектиг нарын айтырыгларга сагыжывыс үргүлчү аарып, кандыг базымнар кылза экил деп айтырыгларга харыыны дилеп, сайгарып, чүнү кылза чогумчалыг болурун боданып эгелзэн бис.

— **Төвүңерни чүге “Номад” деп адаан ирги, Начын Михайлович?**

— Ук айтырыгны аравыста сайгаргаш, кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээрде, акшатегирикке кээр апарганы билген бис. Ооң бир шиитпир — грантыларга киржилге. А ол янзы-бүрү грантыларга киржирде, тускай негелде аайы-биле биске аңгы организация херек апарган. Оон-на кады ажилдап турар эштеривис чыгып, сүмелешкеш, чүгле дыл звес, а өске-даа адырларга — культура, ёзу-чаңчылдар болгаш эртем-шинчилел ажилдарына амгы үениң чаа арга-херекселдерин ажылгап, ажилдап болур кылдыр угланышкынныг ажиткаш, делегейде билдингир апарган «Номад» деп ат-биле адаар деп дугурушкан бис. А ол ат чүнү илередип турарыл дээрге көшкүн амыдырал азы көшкүн кижиги дигени ол. Ол ат тыва чонга чоок, ажил-амыдыралывыс шаг-төөгүдөн

көшкүн амыдырал-биле тудуш чораан болгай, ынчангаш ук ат шуптувустуң сеткиливиске таарышкан. Ооң уламындан база чаа бодамдар көстүп, боттарывыстың-даа, ниитилелдин-даа иштинде чидиг айтырыг апарган тыва дылывыс байдалы канчаар-даа аажок дүвүредип келген. Ооң чылдагаанын тывар дээш, шинчилеп көөрүвүске, чаштарга көргүзүптер хире тыва контент Интернетте, медиадевискээрде, телевидениеде чок деп болур болган. Биске херек чүүл — бичии кижиниң кичээңгейин хаара тудуптар чараш, өңгүр, амгы үеде дүгжүр тыва дыл кырында мультфильмнер болуп турар. Өг-бүле иштинге чеже-даа тыва дылда чугаалажып турза, хоорай хамаанчок, көдээ суурларда чаштарывыс орус дылче чайгылып, ол дылда чугааланып турар апарганы чажыт звес. Чылдагааны билдингир — смартфон таварыштыр Интернеттен көрүп, боттарына хөгледип турары чүүлдер шупту орус дылда. Оон алгаш көөрге, бистиң тыва дылывыс дээш демиселде чепсээвис эргижирзэн, үениң негелдезинге шуут дүүшпес.

— **Артыш Маадыр-оолович, орус дылда дыка хөй өөредиглиг, солун мультфильмнер бар болгай. Чүге “Лео биле Тиг” деп мультфильмни шилип алдыңар?**

— Чүге албан-биле «Лео биле Тиг» деп мультфильмни шилип алганының төөгүзү база солун. 2021 чылда Салехард хоорайга болуп эрткен Соңгу чүк, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң звээш санныг үндезин чурттакчыларының «Российский Север» деп аттыг шуулганына киржип чораан мен. Аңаа тускай чалаткан хүндүлүг аалчылар, эксперттерниң киржилгези-биле тренингилер, мастер-класстар болгаш арга-дуржулга солчулгазының шөлчүгештери ажилдап турган. Мен “Дылдың салгакчыларын кадагалаары болгаш

/ Начын Монгуш.

/ Артыш Монгуш.

нептередири” деп шөлчүгешке киришкен мен. Аңаа шөлчүгештиң удуртукчузу кылдыр билдингир этнограф, фольклорист В.С. Харитонов ажилдаан. Ук ажил үезинде киржикчилерге «Лео биле Тиг» деп мультфильмни нанай дылче очулдуруп турган арга-дуржулгазы-биле үлежип таныштырган. Шөлчүгештиң киржикчилери төрөл дылдар аайы-биле чарлып алгаш, тыва, алтай болгаш телеут дылдарга очулганы кылгаш, үнүн бижиткеш, монтаптап шенеп кылганнар. Ол ажилды кылып тура, тыва дылче база очулдургаш, бистиң

аңгыда, оран-таңды ээлери дээн чижектиг ыдык күштер база бар деп чүвени көргүзүп турар. Бо мультфильм каас-чараш, шынарлыг кылдырган болганда, тыва чаштарның кичээңгейин база хаара тудуптар дээрзинге бүзүрээр бис. Ук мультфильмни чүгле Россияда звес, а аңгы-аңгы даштыкы чурттарда боттарының дылдарынче очулдургаш, көргүзүп турар. «Лео биле Тиг» деп аттарга хамаарыштыр база немей тайылбыр турза чугула боор. Ынчангаш Лео дээрге леопард, а Тиг дээрге тигр деп атты кызырганы ол. Бир кол чүүл — бо мультфильмде мерген угаанныг амытан кылдыр база-ла тываларда ышкаш, Адыг чоруп турар. Ол арганың дириг амытаннарының ажы-төлүңе тоолчургу чугааларны дамчыдып, кижизидилге ажылын эскет чокка чорудуп турар. Ол-ла чугаалар дамчыштыр бистиң ажы-төлүвүс база ук билиглерни шиңгээдип алыры чугула деп санап турар бис.

— **Артыш Маадыр-оолович, амгы үеде ажил-чорудулгаңар кандыг деңнелде чоруп турарыл?**

— 2023 чылда хамааты ниитилелдин сайзыралынче угланган Тываның Баштыңының грантызынче төлөвилел кириген бис. Ук төлөвилел дыка тускай, онзагай дуржулга болган, чүге дизе амгы үеде мындыг ажил Тывада чок, бети дизе бис дыңнаваан, көрбзэн бис. Түңнелинде, аңаа тиелекчи болуп, деткимчени алдывыс. Төлөвилелдин дузазы-биле үн бижидеринге херек тускай дериг-херекселди садып, четчелзэш, Институудуустуң оран-савазында өрзэлди ажил-чорудулгага дүүштүр боттарывыс септеп, белеткеп алган бис. Ажилды кылып эгелептеринге база бир улуг шап-тараазын — үн бижидеринге тускай мергежилдиг кижиниң тывылбазы болган. Ол чокта ажил шуут туруптар. Чоокку

ажы-төлге база көргүссө дээн күзеп тыттып келген. Ук бодамды боттандыраары-биле, В.С. Харитонов-биле арга-дуржулга солуккаш, ол мультфильмни кылган студия-биле харылзажып келгенин түңнелинде, 2023 чылдың февраль айда дугуржулганы кылгаш, авторлардан тыва дылывысче очулдурар тускай чөпшээрелди ап шыдапкан бис.

— **“Лео биле Тиг” деп мультфильмниң дугайында номчукчуларга сонургадып көрүңерме, Начын Михайлович?**

— «Лео биле Тиг» деп мультфильмде болушкуннар болгаш киржикчилер тыва чоннуң ажил-амыдыралына, сагыш-сеткилинге болгаш ёзу-чаңчылдарына дыка чоок. Чүге дизе ында нанай улустуң аас чогаалының элементилери база колдап, бойдуска хумагалыг болурун дугайында угаадырлар база хөй, оон

үелерде эштеривис дамчыштыр “АртХа” студиязының аныяк ажилдакчызы Алдын Хаваа-биле таныжып, дугурушкаш, бижидилге ажылын кыла бердивис. Бирги серияга Саида Андалаева, Сай-Дажы Найдан, Мөге Ооржак, Начын Чөрөвө, Чаяна Соян болгаш Айдызана Иргит үннерин бижиткеннер. Үн режиссеру Алдын Хаваа бижиткен үннерни таарыштыр салып, монтаж болгаш каасталгазын кылган. Бирги серияның баштайгы көргүзүүн ТГШИ-ниң улуг хуралдаар залына эрттиргеш, хөй-ле деткимче сөстөрни дыңнап, түңнел көстүп эгелзэнинге өөрүп тур бис. Амгы үеде мультфильмниң 10 сериязының сөзүглелин тыва дылче очулдургаш, Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының аныяк артистери, “АртХа” студиязының ажилдакчылары оолдарның дузазы-биле персонажтарның үннерин боттарывыстың үн бижидер студиявыста бижидип турар. Моон-даа сонгаар өске-даа мультфильмнерни, кинофильмнерни кылыр бодалывыс улуг, артистер база дубляж деп мергежил-биле улам ханы таныжып, профессионал деңнели бедир.

Оон аңгыда, ноябрь айның эгезинде Горно-Алтайск хоорайга чедип, эртем конференциязынга кириштишаан, ук мультфильмни алтай дылче очулдурган идепкейлиг аныяктар-биле ужуражып, арга-дуржулга солчуп, ажыктыг сүмелерни, аргаларны база билип алдывыс.

Келир үеде чүгле «Лео биле Тиг» деп мультфильм-биле кызыгаарлавайн, кожалелбээ моол чоннуң, орус, бурят, калмык болгаш чоок төрөл өске түрк чоннарың мультфильмнерин, уран-чечен болгаш документалдыг фильмнерин тыва дылче очулдурар планныг бис. Тыва чаштарывысты төрзэн дылын эки шиңгээдип билип алырынга, тыва дылынга ынак, хумагалыг болурунга, тыва ниитилелге тыва дылдың туружун быжыглаарына, деңзигүүрүн улгаттыраарына ажил-чорудулгавысты угландырап сорулгалыг бис. Оон аңгыда, башкыларның дузазы-биле өөреникчи думаларывыс кичээлден дашкаар шактарда, хостуг үелеринде байлак чараш тыва дылывыстың сес курлавырларын шиңгээдип, төрзэн дылынга илдик чокка чугаалажып өөрениринге үлүхуувусту кириер дээрзинге идегеливис улуг.

Бо төлөвилеливистин эге базымнарында бисти деткип, дузазын кадып турган ТГШИ-ниң удуртукчузынга, “АртХа” студиязынга, Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының удуртукчузынга, артистеринге, үнелиг арга-сүмезин кадып чоруур бүгү эш-өөрүвүске четтиргенивис илередип тур бис.

— **Улуу-биле четтирдивис! Чогаадыкчы ажил-ижиңерге ам-даа хөй-хөй чедишкениңерни күзедивис!**
/ “Шынның” корр.

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ – 95 ХАР

Эр чаңгыс чогаалчы

Кызыл-Эник Кыргызович Кудажи 1929 чылдың декабрь 13-те Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал суму-зунда Чэзек деп черге төрүттүнгөн. Шагаан-Арыг чеди чыл школазын, Кызылдың башкы училищезин, Кызылдың башкы институтун, СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан. Күш-ажылчы базамын колхоз ажылындан эгелээш, школаларга башкылап, «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга ажылдап, ол солуннарга редакторлап, Тыва АССР-нің Чогаалчылар эвилелинің баштаар черинге консультантылап, 1980 чылдан 1989 чылга чедир Тываның чогаалчылар эвилелин даргалап, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн проза килдизинге редакторлап ажылдап чораан. Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу.

«Ы-а-а-а! Ы-а-а-а!»
Ол үнүн кыпсынчыг-даа, коргунчуг-даа болза, кээрген-чи кончуг болган. Корткан кижини хамык чүвени, чаңнык ышкаш, дүрген бодап турган: «Бо шагда аза кайда боор, аза бар-даа болза, мындыг черге турбас, тенниг харагандан коргар чүве дээни кай! Үгү база звес-тир, үгү ынча үр алгырып чыдар чүве бе? Кижиден коргар, дезер болгай! Чаш уруг-дур! Бо соокта чаш уруг черниң черинге алгырып чыдырда, каапкаш баар мен бе? Доңуп өлгей-ле! Оода эр кижини звес-тир мен, ие болур салымым чок-даа болза, херээжен кижини ышкыжыл мен!»

Кадай демгизи чок ээй соп келгеш, эрлер ышкаш, кедергей шалып дүже халаан. Кандыг-даа бодап чок, дидим болгаш иде-иде каш баскаш, караңгы хараган адаанда самдар чучакты көдүрүп келген. Чучакты ажа тыртыптарга, чаш уруг холдары уштунуп келген. Часкы ак тал чиирбейлери дег, чиңге-чиңге, демир дег, соок салаажыгаштар кадайның изиг арнынга дегилзэн. Чаш уругнуң ызы дораан куттуула берген.

Чаш уругну ыяк ораап каан чуруктарны, самдар чучакты чаза соп октагылапкаш, чанагашка хойлапкан. Девин дыннып чадаан чоржаң аьдын каккылаптарга, оозу херектиң ужурун билип каан чүве дег, орукту өрү кара даалык-биле ыңай болган...

Номчукчулар ам-на биллип каан боор. Ийе, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргызович Кудажиның «Ыржым булуң» деп номундан номчааным одуруглар-дыр.

Номнуң кол маадырларының бирээзи Тывага мал, чер ажылын сайзырадып, көдээ черге сууржуң байдал чаа-ла тыптып, колхозта-

жыышкын тургустунуп, коммунага бүгү малды кадып ап турган үеде арат чоннуң ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга киришкен Эрес Оюннуң омур-хевирин автор кончуг чедингири-биле бижээнин үнелзэн мен.

Тыва аас чогаалда, ожукуң үш дажы дег, үш саныг дараазында чүүлдер бар: делегейде үш кызыл, үш ак, үш кара, үш чүгүрүк, үш дошкун, үш дудуу дээш оон-даа өске. Автор бо үш чүүлдерге чергелештир үш күчү КИЖИ, ЧЕР, МАЛ дугайында «Ыржым булуң», «Ырак булуң», «Ырлыг булак» деп трилогиясында бижип көргүскен. Ол үениң номчукчулары бо чогаалдарны парлап үндүрерин четтикпейн манап, ол дугайын солуннар арнынга бижип турганын утпаан мен. Ынчан мен 11–12 хире харлыг бичии уруг «Ыржым булуң» деп номну улуг сонуургал-биле номчуп турганым уттундурбас.

Номну катап-катап номчааным соонда, чүвени медресе билип, сайгарыптар апарганымын, чүү-даа чүвеге сагыш човавас бодум, сагыш-сеткилим хайнып, бо оран-делегейге көрүжүмнүң онзагай оттуушкунун эскерип каан мен. Ол номнуң салдары чүге ындыг онзагай болганын тайылбырлаарга, мындыг: Мээң ада-ием Ончатпан Калдаажыкович биле Хорлуу Биче-ооловна Ондарлар көдээ ажил-агыйның баштайгы тускай эртемниг кижилери чораан болгаш, оларның кылып чораан ажылын караам-биле көрүп, оларымны эдерип, дузалажып чораан мен. Номда бижиттинген болушкуннар, чурумалдар, маадырлар меңээ чоок болуп, номну номчурумга, сөс-домаа тодазы-биле билдингир болган.

Кандыг-даа чогаалдарны номчааш, ону бодумнуу-биле үнелеп, сайгарар мен. Чогаалдың авторунуң дугайында сонуургап, ооң бижиир аян-хөөнүндөн бодумга ажыктыг чүүлдерни илип ап чораан мен. Бодум база амыдыралда болгулай бээр болушкуннар-га даянып, чогаал бижиирин шенеп, шоодуг, дузаашкын уткалыг чечен чугааларым солуннар арнынга чырык көөр апарганынга өөрүп чоруур мен.

«Эне сөзү» солунга «Салым-чолга хомудал» деп тоожум үнүп турганын номчукчулар сактыр боор. Ол шоодугларым, чечен чугааларым, бичежек тоожум «Мөңгүн ужук» номга болгаш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахтың 1994 чылда дөрткү үндүрүлгезинге үнгүлзэн.

База катап «Ыржым булуңче» эглип кээлиңер. «Ынакшылдың човулаңы» деп тоожунуң кол маадырының адын баштай Эрес деп адап бижип турган мен. «Ооң ады чүге-ле Эрес болганыл?» деп улуг өгбө чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргызович менден сонуургап айтырып тургулаан чүве. Харын-даа ооң ол айтырыында хомудаан хөөн барын эскерген мен. Ында ужур-ла турган боор. Чүге дизе Кызыл-Эник Кыргызовичиниң «Ыржым булуңунда» Эрес топтуг, кижизиг, ажил-агыйжы маадыр кылдыр чуруттунган. А мээң маадырымның ады база Эрес. Ол аажы-чаң, мөзү-бүдүш талазы-биле «Ыржым булуңунда» Эреске удурла-ныштыр бижиттинген. Ат дээр-ге ат-ла болгай, чогаалдарның

маадырларын бот-тускайлаң омур-хевирлиг, мөзү-бүдүштүг кылдыр бижип болур деп бодадым мен. Ынчангаш мээң маадырым Эрес деп аттыг-даа болза, амгы шагның аныяк эр кижизиниң омур-хевирин, мөзү-бүдүжүн бир янзы чуруурун оралдашкан мен. Ажы-биле чугаалаар-га, ол кымга-даа чажыт звес, чамдык эр кижилеривистиң көзүлдүр-ле эр туруш чок, салдынчак, кошкак талаларын амыдыралывыстан хөйү-биле эскерип чоруур бис.

Элээди шаамның демдегелдеринде улуг чогаалчывыстың адын Кызыл-Эник деп чүге адаанын элдепсинип бижээн болган мен. Сөөлүндө мээң чогаалга сонуургалым оттуп келгенде, Кызыл-Эник Кыргызович-биле ала-чайгаар-ла оруктарывыс уткужуп, таваржып келген. Оон бээр-ле чогаалчыны таныыр, билир, ооң-биле чугаалажыр апарган мен. Чогаалчывыс бодунуң ол адының төөгүзүн мынчаар тайылбырлаар чүве. Өг-бүлезинде эр чаңгыс төрүттүнгөн, тываларның «аза сарты» деп чугаалажыры, ада-иезиниң эр кара-чаңгыс оглу. Чүге дизе ооң авазы хөй удаа божуп чораан-даа болза, уруглары артпас боорга, аза-четкерден ойзу оглун Кызыл-Эник деп адаанын улуг чогаалчывыс сактып чугаалады. Чогаалчывыс иезиниң иштинге боттанмаанда-ла ооң ада-иези Моолга хүрээге барып, кыс бурганнар Сагаан-Дарийги, Ногаан-Дарийгиге бүдүү тейлеп чорааннар. Ынчангаш Кызыл-Эник деп аттыг боор, школа баргыжеге чедир кыс хеп, юбка кедип, кыс уругларны дег сырбык чаштыг, сес харлыгына чедир авазының аа сүдүн ээп өзүп келгенин чогаалчывыс чугаалаар. Бичизинде кыс аажы-чаңгыс чораанының уржуу-ла боор, эштери ону «Даңгына» деп шолалаар турганы база солун.

Кырган-авазы Кызыл-Эник оглунга ча-согун тудуспас, дузак өшкү сагдырып, ойнаар-кыс-биле ойнадып, ине-чүскүк тутсуп, даараныр кылдыр өөреткен. Ол кыс уруглардан ыядыр, оолдардан оспаксыраар, ада-иезиниң чассыг чаңгыс оглу болгаш, авазының чанындан ыра-вас, кончуг пөрүк, улус-биле чугаалажы албас, чогаалчы-выс ачазының сөзүн тоовас, а авазының сөзүн дыңнаар оол чораан.

Ооң оң талакы экинде кара меңин кырган-авазы эскерип кааш, үнү чидип, өрү тейлеп, кымга-даа көргүспейн, даады узун чеңниг хептер кедирип, чажырып турган.

1944 чылда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга каттышканда, тываларның чамдыызы ат-сывын орус аттарга солуп тургулаан. Чогаалчының ачазы Михаил деп аттыг болза-даа, оглу Кудажи Кызыл-Эник Кыргызович болуп арткан.

Кызыл-Эник Кыргызович башкы ажылындан эгелээш, колдуунда редактор, директор дээн ышкаш удуртур бедик албан-дужаалдарга ажылдап чораан. Чогаал бижиир мурнунда уран чүүлдүң өске хевирлерин база сонуургап тургулаан. Дайын үезинде өңүг будук, карандаш белең тывылбас, ынчангаш ооң чурукчу боор күзели болдун-маан, баян, пианино ховар шагда хөгжүмчү болур күзели база бүтпзэн.

Сөөлүндө ол демир-үжүк туткаш, журналист, чогаалчы болу бергени – тыва чонга чоргааранчыг. 1958 чылда «Баштайгы базым» деп ат-биле шүдүктериниң чыындызы үнген. Оон бээр-ле хөй-ле поэзия, проза, драма чогаалдарын бижээн. Ооң баштайгы, улуг хемчээлдиг трилогиязы «Ыржым булуң», «Ырак булуң», «Ырлыг булак» орус, тыва дылдарга Тыва-га, Москвага үнгүлзэн. Дөрт томнуг «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романны билдингир тыва критик А.К. Калзан роман-эпопея деп адаан. Бо чогаалы дээш ол Россияның чогаалчылар шаңналының лауреады болган. Ооң шүлүктери Германияга, Италияга, Венгрияга, Болгарияга, Польшага болгаш өске-даа даштыкы чурттарга үнгүлзэн. «Долуманың хуулаазыны» деп шиизи Моолга, Якутияга, а «Он бир» деп шиизин Украинаның сцена-зынга тургускан. Кызыл-Эник Кыргызович А.С. Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, Т.Г. Шевченконуң база өске-даа билдингир орус чогаалчыларның чогаалдарын орус дылдан тыва дылче очулдурган.

Кызыл-Эник Кудажи 30 ажыг номнарны парлаткан.

/ Раиса ОНДАР,
Тываның улустуң башкызы,
Россияның журналистер
болгаш Тываның чогаал-чылар эвилелдериниң
кежигүнү.

| СӨСТЕР ТАЙЫЛБЫРЫ |

Тыва дылдың чажыттары

(Уланчызы. Эгези №№ 93, 94 "Шында").

Пассионарий (францы дылдан passionner — «сорунзалаар, хаара тудар, киткедир» дээн уткалыг. Тыва дылда «кайгал» деп сөс, бодунуң чиңгине утказы-биле, аңаа чоок. Пассионарий

дээр-ге төрүмелинден эрес-шоова, чончу, экини эки деп, бакты бак деп ожаап билир, бойдус-биле хини тудуш, даады өскерилгелер күзеп чоруур, ону чедип алыр дээш, амы-тынындан чарлырындан безин чалданмас кижидир. Ук билигни эң-не баштай Л.Н. Гумилев эртем

ажылдарынга ажыглап эгелзэн.

Пассионарий — идеп-кейжизи, шимченгири, хөделиичели эрин ажа төктүп, кайгал, тенээ дештип чоруур кижидир. Ооң ындыг мөзүзү коргуш чок эрес-дидим чорукту-даа, кемниг үүлгедиги-даа, чогаадыкчы

чорукту-даа, хоозурал-санда-ралды-даа, буян болгаш каржыны-даа чаңгыс аай хүлээп көөр болгаш бодарадыр. Олар боттун мурнунда салдыг сорулгаларны боттандыра дээш чүткүлдүг, сорулгаларны чедип алырынга боткадалалы күштүг кижидир.

Кижини төрелгетениң оруунда пассионарийлер чаа хевирниң кижилери болганындан, олар амыдыралдың

эрги омур-хевирин буза шаап, ооң ужуң ниитиле-биле чөрүлдээлежир. Олар бөлүктөр (консорциялар) болуп каттыжып, ындыг «идигниң» соонда нургулайында 130–160 чылдар эрткенде, чаа чоннарның өззэ болуп, оларның хартаачылары апаарлар.

(Уланчылыг)

/ А. ХЕРТЕК.

Чаңчыл – чоннуң үрөп болбас үүжези

Мындыг аттыг өөредиглиг семинарны ноябрь 2-де Тыва үндөзүн культура төвүнге эрттирген. Аңаа Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Чашкын-маевич Куулар, Тываның улустуң башкылары Валентина Бегзиевна Монгуш, Валентина Өдүрековна Төмүр-оол чалаттырып келген.

Семинарга өг-бүлө байырлалдарының эрттирикчилери тыва езу-чаңчылдарны боттарыны-биле өскертип, чаа чүүлдер немел, чогаадып турарының дугайында чидиг айтырыгларны көдүрген.

Аңаа хамаарыштыр тыва езу-чаңчылдарның, ужуруларның камгалакчызы болгаш нептередикчизи Валентина Монгуш өөредиглиг

угаадыгны кылган. Ол бодунуң киржилгези-биле эрттирип турган өг-бүлө байырлалдарында барымдаалыг чижектерни кирип, онза тайылбырны чоруткан.

Чижээлээрге, мындыг солун айтырыгларга тодаргай харыны берип, угаадыглыг өөредигни чоруткан:

Тытыг, тудугжу кижиге болгаш уруг сырты деп чүл? Өгбелеривис уруг сыртынын канчаар шыгжап чорааннарыл? Ам бо үеде канчаар шыгжап турарыл? «Төрзүн черим-биле хинним тудуш» деп тыва улустуң чалгынныг сестери кайыын укталганыл? Кавайлыг чаш уругга шай бузуп деп чүл ол? Ужазының адаанга өшкү чөөгүн чүге салырыл? Күдээлээр деп чүл? Душтук кыстың аптарынын долдурар деп чүл ол?

Кыс уругнуң ада-иези аптарыны чүнү-биле долдурар ужурулугул? Ынаар чүнү сүп болбазыл? Душтук кыстың холун айтыры деп чүл? Чүге ыяап-ла холун айтырар дээрл? Келин кыстың чажын ийи чара кым өрүүрүл? Авазы бе азы чаавазы бе? Чашты өрүп тургаш, кандыг ырыларны өгбелеривис дамчытканыл? Ийи чаштың уштарын катый өрүптерге, чаваганы кым баглаарыл? Куда бетинде азы куда хүнүнде келинни кайыын алырыл? Ада-иезиниң бажыңдан, аалчылар бажыңдан азы «Алдын-Булакта» өглерден бе? Куданың эртенинде күнчүзү шай согаажының дажын канчаар келинге белек кылдыр бээр чорааныл? (Кончуг чараш езулал, мону катап диргизер болза эки). Куда эртенинде

чаа келинниң шайын ижер, холунуң чөмсиин көөр деп чүл ол?

Семинарның киржикчилери боттарының дүвүредип чоруур айтырыгларын хөйү-биле салганнар.

Чоннуң ынак чогаалчызы Черлиг-оол Чашкын-маевич үнелиг дыңнадыгны кылган. Өгбелеривистиң мерген угаанын хүндүлөп, шиңгээдип чоруур аныктарга чагып сургаан. Ол чижек кылдыр В.Б. Монгуштуң «Чөң иштинге доруккан уруг» деп барымдаалыг чугаазын кириди. Барымдаалыг чугаада бижип турар бичии уруг Валентина Бегзиевнаның авазы-дыр. «Мындыг кончуг мерген угааның өгбелерлиг чораан-дыр бис» — деп, чогаалчывыс уруг чоргаарал-биле чугаалаан.

Валентина Өдүрековна тываларның ажы-төлүнге, уруг-дарыына хамаарылгазының дугайында илеткээн. Өг-бүлөгө дедир чаңныг уруглар-биле канчаар ажилдаарын экранга көргүспүшаан, тайылбырны кылган. Эр-бен-биле чүнү-даа чедип ап шыдавас, а эрге-биле чүнү-даа чедип ап болур. Ылаңгыя, көгүдүглер болгаш мактаашкыннар кижизидилгениң кол чөпсээ дээрин тодаргайы-биле тайылбырлаан.

Өөредиглиг семинар үезинде ажыктыг мастер-класстарны көргүскен. Семинарга чалаттырган сөзөн артты ажа берген улуг өгбелериниң үүжези ам-даа чедир бустунмаан. Ынчангаш «Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээр» дээн орус улустуң үлегер домаанда ышкаш, хөйүн өөренип, билип алыры-биле шак-ла мындыг өөредиглиг семинарларга үргүлчү киржирин анык-өскенге сүмелээр-дир бис.

/ «Ак баштыгларның алдын үүжези» бөлүктүн кежигүннери.

Баглааш дугайында

Мээң акым М. Дажыма: «Шаанда тывалар баглаажын сүүр баштыг кылдыр кылып чораан чүве» — дээр кижиге. «Чүге ындыгыл?» — деп айтырарга, «Сүүр баштыг баглаашка куштар хонуп шыдавас боор, оон башка баглааштың бажын чүдөредип кааптар болгай» — дээр. «Ам баглаашты аът баштыг кылып турар апарган, ол шын бе? — деп айтырарга, «Ол шын эвес, аъттың бажына азы ооң мойнунга кым аът баглап чораан боор» — деп, харыылаар кижиге.

Ол черле шын боор деп бодаар мен. Сүүр баштыг баглаашка куштар хонуп шыдавас болгай. Аът дээрге эң арыг-силиг мал. Тыва кижиге аъдын эң хүндүлээр, херекселин безин чараштап тургаш кылыр чораан. Тыва

эзир кушка дөмейлеп чораан. Эзир — хостуг куш. Секке хонмас-даа, ону чивес-даа. Ынчангаш аътты эң угаанныг, чоргаар мал деп хүндүлөп чорааннар.

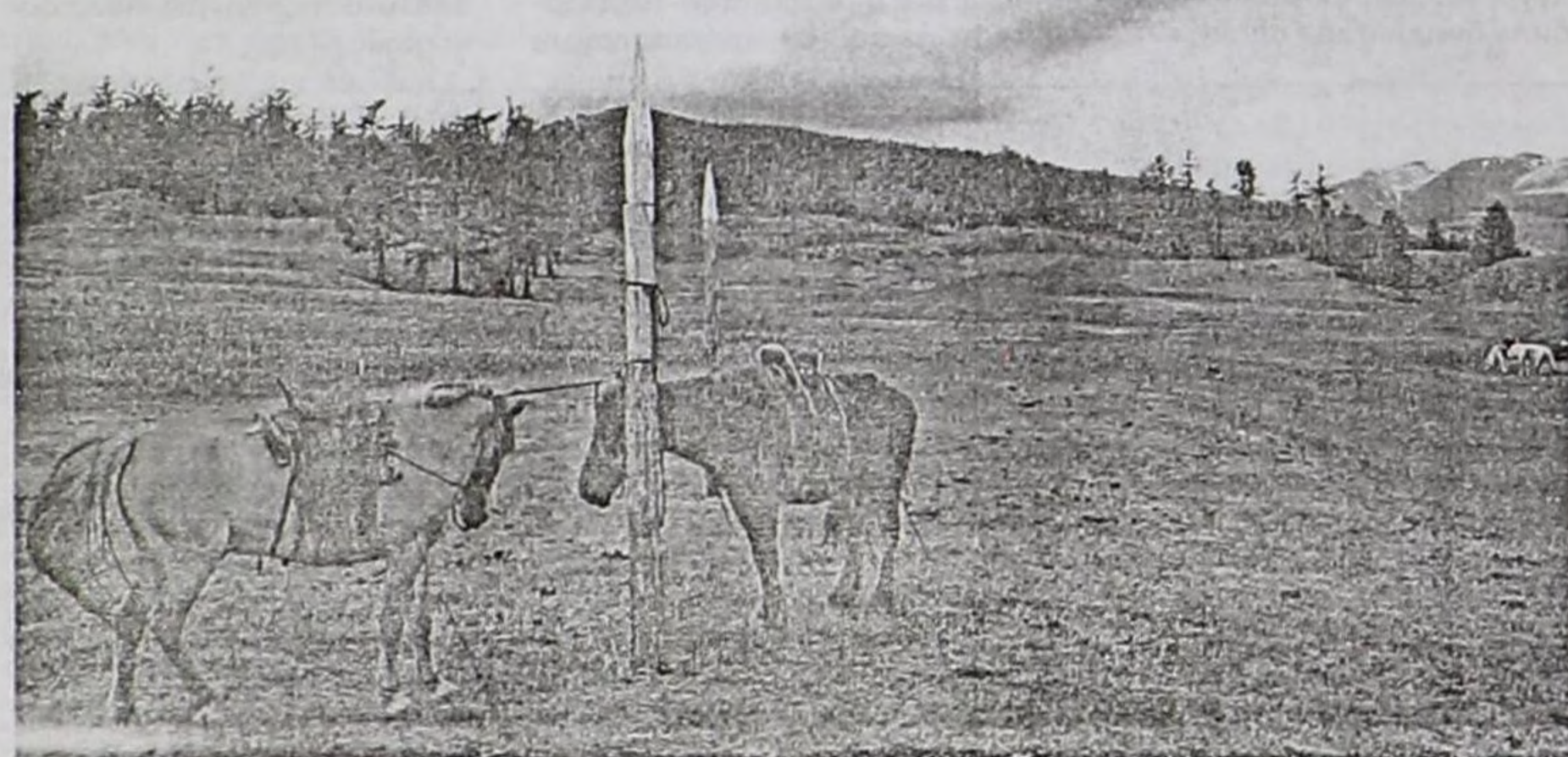
Баглаашты кылырда, эң дорт ыяштан кылыр чораан.

Адаандан чоорту чиңгелеп үне берген боор. Баглаашты черге быжыдыр тургузуп алыр. «Чер — ием, дээр — адам» дижир болгай бис. Ынчангаш баглааштың сүүр бажын олар коданче багай чүвөлөр кирбес, камгалакчызы кылдыр база бодап кылыр чорааннар.

Баглаашты үрөвес-даа

чораан. Ам-даа эрги хонаштарда баглааштар куурара берген тургулаар, баштарын көөрүмге, сүүр боор чораан. «Ада өлүр, оглу артар, аъды өлүр, баглаажы артар» дижир болгай.

/ Нина КУУЛАР,
Чөөн-Хемчик кожуун,
Баян-Тала суур.

Эъдин чиир бе, кежин алыр бе?

Ыттар дугайында айтырыгны дыка-ла хөй кижилер көдүрүп турар. Хоорай, суурларда кудумчуларда ыттарның көвүдээнин бүгү чон көрүп турар. Ээлери та бар, та чок чүве.

Бистиң Саглы суурга безин, каш-даа кижини ыттар ызырган. Эрткен чылын чоннуң одарже үндүрген малының 3–4 бызаазын тудуп чип кагды. Бо чылын база-ла 4–5 бызааны чок кылдылар. Чамдык бызааларны балыглап каан боор-дур.

Черлик ыттарның хемчээн чүге албайн турарыл? Дириг амытаннар өлүрбес деп хоойлу үнген дээр. Ындыг чүве болза тайгатаңдыда хостуг чораан аңмеңни аңчылар чүге өлүрүп турарыл? Олар кижилерге, малга хора чедирбейн турар болгай. Бөрүлерни харын узуткаары шын.

Совхоз үезинде бистиң Саглы суурга ыттар көвүдөй бээрге, ниити ажилчын чон хуралына ээзи чок ыттарны узуткаар тускай кижилерни чугаалашкаш, ажилдадып турган. Бир ытты узуткаан дээш эрги үнелиг 3–4 акшаны суму чери берип турган. Кажан ыттарны узуткап эгелээрге, суурнуң чону ыттарын баглап, салбайн баар турду.

Кыс ыт 3 ай болгаш-ла төрүүр, эниктери база хөй болур. Ээзи чок, кижилерге хора чедирип турар ыттарның хемчээн алыр үе келген. Оларның эъдин чиир бе, кежин алыр бе? Оларны тускай азыраар чер тудуп, хөй чарыгдал үндүрүп турар дээр. Оон кандыг орулга кирер ирги?

Калчаа араан бир ытты хоорайдан туткан деп медээ үндү. Кожуун, сумуларга база ыттарга тарылгадан чорудар болза эки. Айыылдыг аарыг ышкажыл. Шаанда кырган улус калчаа аарыг ыт чыткан черге чөп аргамчыны ызыртыптарга, аргамчы чылан ышкаш дыйлаңайны бээр чүве дээр чораан.

Ынчангаш бүгү Тывада ээзи чок ыттар-биле демисел ажылын күштелдирер болза эки деп бодаар мен.

/ Марта КУУЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Өвүр кожуун,
Саглы суур.

УГАРЛЫГ ГАЗ !!!

Одалга сезонунун үзінде чирик печка, угарлыг газ айыыл-халаптың чылдааганы апаар. Ындыг таварылгаларны болдурбазы-биле, угарлыг газ деп чүл дээрзин билип алыры чугула.

Углеродтуң чедир кыппайн барганындан тыптып келир хоранныг газты угар дээр. Химия эртемінде угарлыг газты «монооксид углерода, окись углерода» дээр. Ол газтың өнү-даа, амданы-даа, чыды-даа чок боорга, «ыыттаваас өлүрүкчү» деп элдээрти адап турар. Ол боду агаарга эзилбес, хоралыг бүдүмелин чидирбейн, дыка дүрген тарай бээр.

КАДЫКШЫЛГА ХОРАЗЫ

Кижиге угарлыг газты агаар-биле каттай организмиче кири тынган соонда, ооң кадыкшыг болгаш амы-тынынга айыылдыг байдал тыптып келир. Ону угарлыг газ-биле хораннаны дээр. Билиг-мергежилдиг эмчи дузазын чедирбейн баар болза, кижиге өлүп болур.

Угарлыг газ өкпе таварыштыр ханче дамчыыр. Ханнның гемоглобин бүдүмелинге хоралыг газ дыка дүрген холужар, кислородка деңнээрге, 210 катап дүрген болур.

Хан-дамыр эргилдезинде угарлыг газ хөй болза, арыг кислородтуң чүрек биле мээже дамчырынга ол шаптыктап турар бээр. Ооң соонда кижиниң тыныжы бачыдап, нерв системазы, баш мээзиниң клеткалары үрелип, амы-тынындан чарлып болур.

ХОРАННАНГАН ДЕМДЕКТЕРИ

Угарлыг газтан хораннаны бергенин баштай билип алыры берге. Бажы аарыыр, дээскинер, уйгузураар азы кускузу кээр дээр чижектиг демдектер безин, эвээш угарлыг газтың багай салдарын көргүзүп болур. Хөй угарлыг газтың салдары оон-даа күштүг апаар. Чижээ, судалының согуу дүргедээр, угаан-медерели дембээрээр. Хораннанган байдалы оон-даа нарын болза, кижиге тыртып, медерелин ышкыныптар. Угарлыг газтан хораннанган соонда, дириг арткан кижиниң безин, бажының мээзи азы нервизи кемниг, бүгү назынында бертик-межел бооп артып калыр.

УГАРЛЫГ ГАЗ КАЙЫН ТЫПТЫП КЭЭР?

Ыяш, хөмүр-даш, газ, нефть, керосин

отка хып өрттенип турар болза, угарлыг газ оон тыптып келир.

Айыылдыг газ хоолойдан үнгөш, агаарже тарай бээр. Ынчангаш кижилерге айыыл чок ышкыш сагындырар. Кывар материалды ажыглаар кандыгдаа система үрелик эвес болур ужурлуг. Хөмүр-даш одаар черлерге, газ ажыглап турар бажыңарга, автомобиль иштинге угарлыг газтан хораннанган чижектер хөй. Автомашинаның моторун өжүрбейн, гаражка арттырып каары, автомобильдин хөделикчизин ажылдадып кааш, салон иштинге удуп чыдып алыры база айыылдыг болур.

САЙЗЫРАҢГАЙ ҮЕДЕ
КИЖИЛЕР ЧҮГЕ БАЖЫҢЫНДА
ХОРАННАНЫП ТУРАРЫЛ?

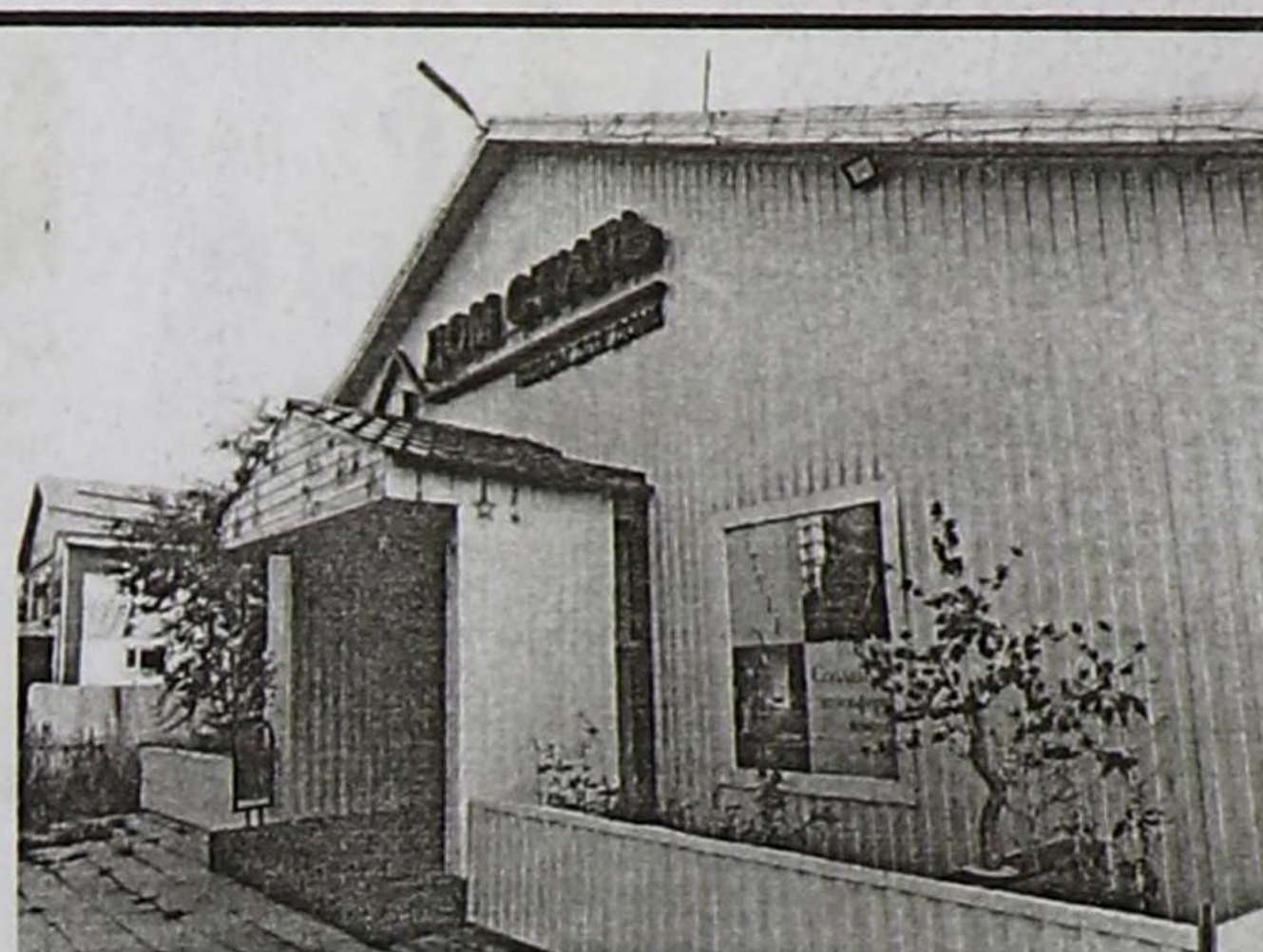
Шаанда шупту бажыңнар печка одап турган. Ыяш чедир кыппаанда, хоолойын эртежи дуглапкыш, бажыңыга угарлаар таварылгалар база эвээш эвес турган. Улуг-биче кижилер шупту печкага от-көс салып билир турган. Ындыг айыыл-халапка чүгле боттарының оваарымча чогу-биле таваржып чораан.

Амгы бо үеде кижилер бөдүүн чүвени чедир билип албааны-биле угаарлап турар. Бажыңыга чараш камин, банязынга амгы үениң чараш печказын кылыксаар, интернет көөр. Шупту инструкция ында бар, боду канчаар кылып алырының чижектерин көргүзүп турар. Печка иштинде изиг от-көске кывар чүүлдүң канчаар хуулуп турарын, ооң физика, химия эртеми өзугаар тайылбырын сонуургап билип алыр кижилер эвээш. Шын эвес кылган азы үрелик печкадан өнү-даа, чыды-даа чок угарлыг газ үнүп келир дээрзин бодавайн чоруур.

УГАРЛЫГ ГАЗ БАР ДЕП МЕДЭЭЛЭЭР

Пластик соңгалар чылыг эрттирбес-даа болза, бажыңче арыг агаар кирибейн баар. Ынчангаш печка одаар чер бажыңга, хоорайның каът бажыңнарында газтыг квартираларга «СО» деп датчиктерин ажыглаарын сүмелеп турар. Өрээл иштинде угарлыг газ бар-чогун ол херексел тодарадыр. Угарлыг газтың хемчээли көвүдей бээр болза, ол дагжай бээр, айыылдыг деп медээни дыңнадыры ол. А газтыг плитаның, газ колонкаларының шын коштунганын специалистерге хынадып алыр.

/ Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Магазин

"ДОМ СТИЛЬ"

В преддверии Нового года
приглашает вас за покупками!

У нас широкий ассортимент товаров: от мебели и текстиля до декора и аксессуаров. Мы предлагаем только качественные и современные решения для вашего интерьера. Мы рады видеть вас в нашем магазине! Не упустите возможность преобразить свой дом с "Дом Стиль".

Вы найдете все, что нужно для создания уюта и
стиля в вашем доме!

Для получения дополнительной информации звоните
по телефону или приходите к нам по адресу:
город Кызыл, улица Рабочая, 337. Тел.: 89233888822
Мы работаем без выходных с 9:00 до 20:00 часов

ИП Монгуш А.А. ИНН 171200794286 Реклама 12+

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17:00 - 18:00 17:00 - 18:00 8:00 - 9:00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

Стоимость дополнительного слова: 50 руб.,
фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

12+

ИП БЕРСЕНЕВА М. И. ИНН 170400012581 ОГРН 3161719000000000

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ!
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорун)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП
АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП
КЫЛЫП ТУРАР. МӨҢГҮН
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35 % ЧИИГЕЛДЕЛИГ.

ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

Адреси:
Кочетов кудумчузу, 49
2 дугаар каат
8-923-338-9188

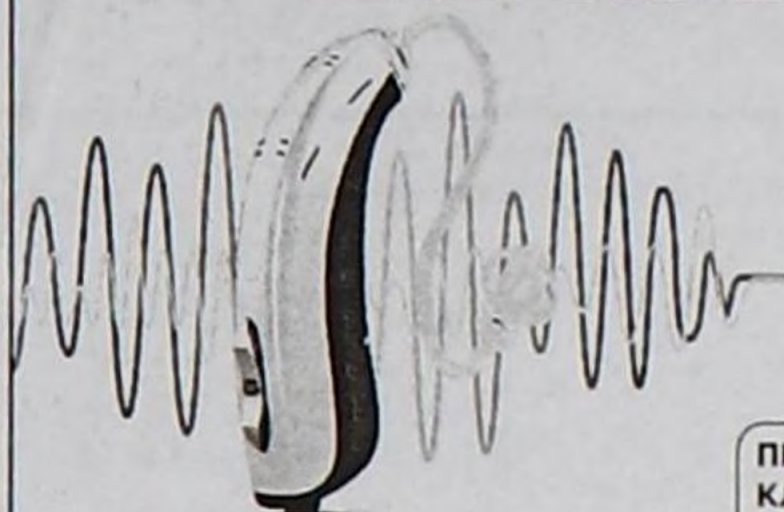
ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

Реклама

Аудионика
Специалисты по слуху

ЦИФРОВЫЕ СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ

БЕСПЛАТНАЯ ПРОВЕРКА СЛУХА

ЗАПИСЬ ПО ТЕЛЕФОНУ
8 (3942) 226-226
ул. Ленина, 47

- ГАРАНТИЯ И СЕРВИС
- ИНДИВИДУАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ
- КОНСУЛЬТАЦИЯ ПО ПОЛУЧЕНИЮ КОМПЕНСАЦИИ ОТ ФСС

ПРИ ОБРАЩЕНИИ В ФЕДЕРАЛЬНУЮ СЕТЬ
КЛИНИК СЛУХА «АУДИОНИКА»
В ТЕЧЕНИЕ ОКТЯБРЯ 2024 ГОДА –
СКИДКА НА СЛУХОВЫЕ АППАРАТЫ ДО 30%*.
Подробнее акции можно уточнить по телефону:
8 800 555 5078

*Количество аппаратов ограничено.

ЛО41-01023-25/005878/41 реклама

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВПОКАЗАНИЯ. НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

Школачылар фестивалының тиилекчилери

Москвага спорттун чаа 5 хевиринге "Соңгу чүк" деп белеткел төвүнге декабрь 3-5 хуннеринде школачылар аразына "Хүреш школаже" деп фестивалдың түңнели болуп эрткен. Фестивалды РФ-тиң Спорт яамызы, Москваның спорт департаментизи, Россияның спортчу хүрештер чөвүлели, бүгү Россияның школа спортунун чөвүлели база "Чаңгыс демниг Россия" партиязының "Чаштар спорту" деп төлевилелиниң деткимчези-биле органи-застаан.

Бир дугаар бүгү Россия чергелиг эртип турар спортчу хүрештер (грек-рим, оолдар, уругларга хостуг хүреш) фестивалына 53 девискээрден 800 ажыг 11-13 харлыг спортчулар киришкен.

Фестивалдың 1-ги чадазы Россияның 53 девискээринге болган, аңаа 12 муң бичии мөге киришкен. Бистиң республикадан бөлүктүң удуртукчузу Шолбан Серээ база тренер башкылар Айдың Монгуш биле Эчис Монгуш баштаан 6 оол база 6 кыс мөгелерден тургустунган командазы эки түңнелдерлиг киришкен. Маргылдаа бөдүүнчүктөн дүрүм езугаар 1 минута 30 секунда иштинде 2 катап хүрежип турган.

Фестивалдың ажыдышкынына дараазында алдарлыг спортчулар киришкен:

олимпийжи чемпион, Россияда спортчу хүрештер чөвүлелиниң президентизи Михаил Мамияшвили, Олимпий оюннарының 3 дакпыр чемпиону Александр Карелин, Олимпий оюннарының чемпиону, Күрүне Думазының депутаты Артур Таймазов, Олимпий оюннарының чемпиону, Россияның хостуг хүрешке эр улустун улуг тренери Хаджимурат Гацалов, Олимпий оюннарының фигурлуг чуңгулаашкына 3 дакпыр чемпиону, Россияда Школа спорту федерацияның президентизи Ирина Роднина.

Ирина Роднина ажыдышкын үезинде бичии мөгелерге кызымаккай чорук база тренериң айтышкынын секунда езугаар эки үнелеп, санап билир спортчу түңнелинде бергелерге торулбас, бүзүрелди тургузуп, маргылдааларга чедишкенин киржи болурун демдегелеп сагындырган. Бистиң хүлээлгевис аныяктарны ынчаар өөредип тургаш, тиилекчилерни белеткээри болур. Түңнелинде, олар бистиң чуртувустун маадырлары болур дээрзин ол чугаалаан.

Валерия Коблова Башкирияның школаларында күш-культура кичээлдеринде канчаар хүрешти өөредип турар дуржулганын ажыктыг деп санап, хүреш школачыларга херек деп бода-лын таныштырган. Спортчу хүреште чүстерге удур база боосттаа боой тудар арга чок,

удурланыкчызын чүгле чарын кырынга чыпшыр базар азы ойнап тургаш, сан талазы-биле тиилеп алыры чараш деп саналын дыңнаткан. Ол ышкаш фестивалды эрттиреринге дузалашкан эштеринге четтиргенин илередип, чылдың-на фестиваль эки чаарттынып, нацияның кадыхшылын көдүрерин болгаш хүрештин тиилекчилери — чоннун тергиннери болурун сагындырып чугаалаан.

Фестивалдың бир дугаар хунунде бистиң бичии мөгелеривис тренер башкыларының айтышкынын бузурелдиг күүседип турганындан, түңнелинде, 53 девискээр аразына рейтинг талазы-биле бирги черни ап, хамыкты кайгаткан.

Боттарының килдеринге дараазында мөгелер эки хүрешкен: Барыын-Хемчиктин олимпийжи курлавырлар спорт школазындан 35-38 килге 1-ги черни Шагаанай Күжүгет, 61-64 килге 2 дугаар черни Санчай Ооржак база 41-44 килге Ай-Демир Ооржак (тренери Эчис Монгуш),

47-50 база 53-57 килдерге 3 шаңналдыг черни Чимит Салчак (Кызыл кожуун, тренери Кузел Иргит) база Сонам Дувен-Бады (Улуг-Хем кожуун, тренери Шолбан Серээ), эң аар 67-70 килге Ай-Белек Хертек (Эрзин кожуун, тренери Алексей Ломбу).

Тываның оолдар командазы рейтинг талазы-биле 75 балл алгаш, 1-ги черни алган. Оренбург облазы 70 балл — 2-ги черге, Москва 45 балл — 3-кү черге төлептиг болган.

Фестивалдың 2 дугаар хунунде хевис кырынга кыс уруглар хүрешкен. Түңнелинде, тыва уруглар 2 хүлер медальды, 53 команда аразына рейтинг талазы-биле 4-кү хүндүктелдиг черни алганнар. Маңаа ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун мөге кыстары 32-35 килге Шеңне Кара-оол база 62-65 килге Виолета Саая (тренер башкызы Айдың Монгуш) кончуг чараш хүрешти көргүскеннер. Ол ышкаш дараазында уруглар эки хүрешкеннер: Алдына Дагба (Улуг-Хем кожуун, тренери Хе-

рел Дагба), Алдын-Сай Данзын-оол (Бай-Тайга кожуун, тренери Самдар-оол Даржаа), Өвүрден Орлаана Тумат база Санхаана Серен-Доржу (тренерлери Буян Дувендей база Дахыр Донгак).

Түңнелинде, Валерия Коблованың бот-идепкейин деткип, республиканың идепкейлиг школаларына спортчу хүреш кичээлдерин эрттирерин деткири чугула база аңаа хамаарыштыр аныяк тренер башкыларны, шииткекчилерни белеткээри бирги черниң айтыры болур.

Фестивалдың киржикчилеринге хостуг хүрештин 65 чылдаан оюнда бедик шаңналдарга төлептиг болганы дээш хоочуннар, тренерлер база республиканың спортчу хүреш чөвүлелиниң мурнундан изиг байыры чедирип база ам-даа эки спортчу чедишкиннерни күзеп, чедишкиннерниң улуг йөрээлин салдывис.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ, спорттун хоочуну.
Чурукту интернеттен алган.

| ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ |

Хөй уругларлыг өг-бүлеге свет өртээн аңгы санаар

Республикада электри энергиязын чарыгдан хемчээлин барымдаалап, оон тарифтерин санаар чурумну июль 1-ден тура ажыглап турар.

Бөдүүнү-биле тайыл-бырлаарга, киловатт-шактын өртээ электри энергиязын ажыглаан хемчээлинден хамааржыр. Бир эвес көрдүнгөн хемчээлинден

хөйну ажыглаан болза, улуг тариф-биле төлээр апаар.

Ажыглаан энергиязының хемчээлинден чырык өртээ санаар чурум хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге хамаарышпайн турар. Ук категорияның хамаатылары свет өртээн баштайгы хемчээлде тариф-биле санажыр.

18 хар четпээн уругларлыг, үш болгаш оон хөй ажы-төлдүг абонентилер «Россети Си-

бирь Тывазэнерго» акционер-лиг ниитилелге билдириш-кин кирир. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң эрге-байдалын бадыткаар документиниң бодун көргүзер.

Документилер көргүзер чурум талазы-биле немей тайыл-быр херек апарза, харылзажыр телефону: 8 (39422) 5-65-26.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албаннның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айтыгынган саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннун сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2351 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛGAZY:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10